

Robert Brenner
**Klasstrider och ekonomisk utveckling under
feodalismen**

Eng. original: *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*

Översättning: Gunnar Sandin

Svensk upplaga 1979

Innehåll

Kristof K. Kristiansen: Inledning	1
Den icke-marxistiska traditionen	1
Den marxistiska forskningstraditionen.....	6
De nyaste försöken: Anderson, Wallerstein och Brenner	12
Robert Brenner: Klasstrider och ekonomisk utveckling under feodalismen.....	18
Den demografiska modellen.....	19
Kommersialiseringsmodellen.....	26
Klasskonflikt och ekonomisk utveckling	29

Kristof K. Kristiansen: Inledning

Trots sitt begränsade omfång är Brenners artikel ett av de viktigaste bidragen under de senaste åren till frågan om kapitalismens genombrott. Men artikeln har dessutom ett mer generellt metodiskt intresse, genom en exemplarisk kritik av de två dominerande förklaringsmodellerna inom den nyare ekonomiska historieforskningen — uppbyggda kring handeln respektive befolkningstalen — visar han att dessa faktorer inte är oavhängiga variabler, utan att de bara kan analyseras på ett meningsfullt sätt, om de ses i relation till de grundläggande klassförhållandena. Brenners artikel är med andra ord också ett försök att visa, att en forskning, som vill sätta en parentes kring klasskampen, bara kan lämna få och otillfredsställande bidrag till förklaringen av den historiska utvecklingen. Denna insikt är viktig, när det gäller alla ämnen — inte bara för frågan om övergången från feodalism till kapitalism.

I det följande skall jag försöka att ganska kortfattat ange några huvuddrag i den icke-marxistiska och den marxistiska forskningstraditionen och placera in Brenner i förhållande därtill.

Den icke-marxistiska traditionen

Redan genom ämnets omfång och sammansättning och genom hela sin syntetiserande karaktär skiljer sig artikeln från merparten av de senaste femtio årens historieforskning.

Rädslan för de stora, makrohistoriska problemställningarna är emellertid ett relativt nytt fenomen. Många av de stora ”förvetenskapliga” historikerna arbetade intensivt med att finna förutsättningarna för att just deras eget samhälle hade nått det högsta civilisationsstadiet — Ibn Khaldun, Voltaire och de skotska upplysningsfilosoferna kan nämnas som exempel på dessa tidiga historiska syntetiker.¹ Med de höga dokumentationskrav och de snäva kriterier på vetenskaplighet, som kom att dominera nästan fullständigt under sista hälften av 1800-talet inom historikervärlden, blev det emellertid allt svårare att analysera samhällen i sin helhet över längre perioder. Det ”moderna kritiska genombrottets” vetenskapliga förtjänster kan inte bestridas, men priset blev en atomistisk, specialiserad och professionaliserad historieforskning, som snävt centrerades kring ämnen inom politisk historia och i högre grad styrdes av det tillfälliga utbudet på källor än av problemställningarnas relevans.²

Uppkomsten av den ekonomiska historieforskningen som självständig disciplin mot slutet av 1800-talet är i så måtto ett led i denna specialisering, men den bars också upp av en betydande opposition mot de begränsningar, som kännetecknade den dominerande riktningen.³ Pionjärer inom denna första generation av ekonomiska historiker var den ”tyska historiska skolan” med G. Schmoller och W. Sombart som de mest framträdande representanterna, engelsmän som J. E. Thorold Rogers, W. J. Ashley, W. Cunningham och G. Unwin samt belgaren H. Pirenne. Trots nationella och individuella olikheter skiljer sig denna grupp från såväl den samtida politiska som den senare ekonomiska historieforskningen genom en betydande teoretisk medvetenhet, en betoning av att det var forskningens huvuduppgift att förklara de stora utvecklingslinjerna och en strävan mot en integrerad ”totalhistoria”. Vidare underströk man den komparativa analysens nödvändighet och var ständigt medveten om produktionsförhållan-

¹ En kort översikt (med omfattande hänvisningar) över den makrohistoriska forskningen fram till 1800-talet finns hos J. Topolski, *Methodology of History* (Dordrecht 1976), s. 71-95. En fyllig analys av de franska och skotska upplysningsfilosofernas stadieteorier ges av R. Meek, *Social Science and the Ignoble Savage* (Cambridge 1976).

² Det ”kritiska genombrottet” intar en central plats i alla breda historiegrafiska översikter, se t ex K. Kumlien, *Clios väg* (Stockholm 1966), s. 114-156. Mer analytiskt anlagda värderingar av processens positiva och negativa aspekter finns hos Topolski, a.a., s. 96-123; G. G. Iggers, *New Directions in European Historiography* (Middleton 1975), s. 3-45 samt L. S. Kon, *Die Geschichtsphilosophie des 20. Jahrhunderts* (Berlin 1964).

³ För en generell översikt över den ekonomiska historieforskningens etablering se W. Kula, *Problemi e metodi di storia economica* (Milano 1972), s. 7-47.

denas betydelse för den sociala utvecklingen.⁴

De förklaringar, som gavs till kapitalismens genombrott, kan i dag te sig både primitiva och ideologiska, men de problemställningar som formulerades förblev grundläggande under kommande generationer. Mest radikalt gick den ”tyska historiska skolan” till väga genom att den såg utvecklingen från stenåldern fram till kapitalismens seger som en rätlinjig rörelse kännetecknad av en rad ”stadier” (antalet växlade från tre till fem), som alla samhällen måste passera igenom. Modellen gjorde anspråk på att vara universell, men i praktiken byggde den på den europeiska utvecklingen, då utforskningen av icke-europeisk historia knappt hade påbörjats. Indelningen i ”stadier” innebar betydande analytiska landvinningar, men det vållade stora problem att förklara orsakerna till att ett samhälle rörde sig från ett stadium till ett annat.⁵

Övergången från feodalism till kapitalism analyserades som ett språng från den medeltida ”naturaekonomin” till den moderna ”penningekonomin”. De europeiska medeltida agrarsamhällena uppfattades (felaktigt) som i grunden odynamiska och bestående av små självförsörjande enklaver av gods med tillhörande borgar. Den dynamiska faktorn söktes därför utanför agrarsektorn i den framväxande handeln och uppbyggnaden av marknadsekonomin. Städerna uppfattades som ”kapitalistiska öar i det feodala havet”, kraftcentra varifrån en framväxande och självmedveten borgerlighet kunde lägga allt större områden under marknaden och därigenom lösa upp de gamla feodala banden.

Stadieteorierna omfattades särskilt av germanska forskare, men betoningen av handeln som den viktigaste dynamiska faktorn under medeltiden var allmän, och forskningen inriktades i synnerhet på att utforska städernas utveckling, organiseringen av handelskompanier och bankirfirmor, kapitalets uppkomst och praktiska problem kring de ekonomiska transaktionerna (införingen av dubbel bokföring, växlar m.m.) och man utarbetade omfattande statistiska serier över import och export samt löne- och prisrörelser.

Det ligger nära till hands att i denna betoning av handelns positiva betydelse som utvecklingsfaktor se en ideologisk projicering bakåt och historisk legitimering av den victorianska borgerlighetens självförståelse. På samma sätt som den västeuropeiska kapitalismens representanter under 1800-talet hade fört ”civilisationen” till de vilda stammarna, så hade medeltidens vittsyftande och upplysta köpmän fört Europa ut ur den mörka medeltiden.⁶ För rättvisans skull måste man dock framhäva att denna ensidiga fokusering på cirkulationsfären på produktionssfärens bekostnad också hänger samman med själva utbudet av källmaterial. Handelsförbindelserna har efterlämnat vittnesbörd, som är både mycket mer omfattande och lättare att analysera än övriga sidor av medeltidens ekonomiska liv.

Även om denna tidiga ekonomiska historieforskning således hade tydliga ideologiska element, var den dock buren av en klar vilja att söka lösa de stora, makrohistoriska problemställningarna. Detta gällde inte för den form av ekonomisk historia som blev dominerande efter första världskriget. Av sammansatta vetenskapsinterna och -externa

⁴ Jfr R. M. Hartwell, ”Good Old Economic History”, *Journal of Economic History*, Vol. 33 (1973), s. 28-40.

⁵ För en kort översikt se B.F. Hoselitz, ”Theories of Stages of Economic Growth” i Hoselitz (ed), *Theories of Economic Growth* (New York 1967), s. 193-238. Den så kallade ”yngre historiska skolan” (bl a representerad av Spiethoff, Sombart, Weber, Eucken och Schumpeter) förhöll sig ofta kritisk till de äldre teorierna, men höll fast vid föregångarnas syntetiserande intentioner. Jfr F. Lane, ”Some Heirs of Gustav von Schmoller” uppträckt i hans *Venice and History* (Baltimore 1966), s. 462-495. I den nyare forskningen har stadieteorierna bl a övervintrat i den stalinistiska varianten av marxismen och i W. W. Rostows utvecklingsscheman (se nedan). En kort, generell översikt över historiska utvecklingsteorier finns hos E. H. Tuma, *European Economic History* (New York 1971), s. 18-45 (svensk övers. i R. Adamsson, *Teori och metod för ekonomisk och social historia* (Lund 1975), s. 54-73).

⁶ Jfr M. M. Postan, *The Medieval Economy and Society* (London 1972), s. 183-185 och J. Merrington, ”Town and Country in the Transition to Capitalism” uppträckt i R. Hilton (ed), *The Transition from Feudalism to Capitalism* (London 1976), s. 170-195.

orsaker drabbades ämnet av samma ateoretiska empirism med tillhörande specialisering och atomisering, som den själv ursprungligen så starkt hade vänt sig mot. Man framförde relevanta invändningar mot de tidigare stadieteorierna och utvecklingsmodellerna, men de ersattes inte med nya förklaringar utifrån de stora linjerna i den ekonomiska utvecklingen. Tvärtom bedömdes försök i den riktningen på förhand som ovetenskapliga och forskningen koncentrerades i stället på utvecklingen under kortare perioder inom enskilda sektorer eller institutioner.

Denna tendens var dominerande men inte obestridd. Mellankrigstidens viktigaste bidrag till utforskningen av feodalismens karaktär genomfördes av kretsen kring den franska tidskriften *Annales* (1929-) och med M. Bloch och L. Febvre som de ledande personerna. I skarp opposition till den härskande disciplinuppdelningen framställde man där, under slagordet ”totalhistoria”, ett krav på en integrerad utforskning av den långsiktiga utvecklingen på alla samhällsnivåer. På dessa grundvalar producerades en rad huvudarbeten, som skapade en ny förståelse för sammanhangen mellan de ekonomiska, politiska och ideologiska förhållandena under medeltiden och den nya tiden. Men såväl Bloch som den andra generationen av *Annales*-historiker (Braudel, Goubert, Ladurie m.fl.), som var verksamma från 50-talet, intresserade sig mera för att utforska de inre sambanden mellan enskilda samhällsnivåer än för att urskilja de dysfunktionella, dynamiska strukturelementen.⁷

Det finns ingen gemensam ”*Annales*-teori” för övergången från feodalism till kapitalism. Hos Bloch berörs inte problemet och hos Goubert och Ladurie placeras det dynamiska elementet främst i den demografiska utvecklingen⁸. Braudels uppfattning är oklar, dels emedan också hans analyser i huvudsak har varit strukturfunktionalistiskt anlagda, dels emedan hans framställningsform med dess blandning av gallisk retorik och genuina insikter ofta kamouflerar de avgörande orsaksförklaringarna bakom dunkel metaforik. Han tycks uppfatta externt betingade konjunkturväxlingar (bl. a. genom den skiftande tillförseln av ädelmetall) och de nya merkantila organisationsformer, som utvecklades genom den växande fjärrhandeln, som de viktigaste drivkrafterna i övergångsprocessen.⁹

Annales-kretsen kan inte, som det ofta görs, karakteriseras som en ”skola” med ett gemensamt positivt program eller en grundläggande teoribildning. Vad som har förenat dess medlemmar är så till vida bara oppositionen mot den traditionella historieforskningen, men på dessa negativa premisser har man dock kunnat upprätta en fruktbar forskningsmiljö. De få av periodens övriga historiker, som försökte hålla fast vid de historiska långtidstendenserna som legitimt studieobjekt, arbetade däremot mycket isolerat. Omkring Tawney och tidskriften *Economic History Review* (1927-) studerade en mindre grupp med bl. a. E. Power och M. M. Postan den engelska agrarhistorien under medeltiden och den nyare tiden. Postan lade på 30-talet grunden till den senare så dominerande demografiska förklaringsmodellen.¹⁰ På mot-

⁷ Bland de många introduktionerna till *Annales*-historikerna kan framhåvas G. G. Iggers, a.a. samt Honegger (ed), M. Bloch, F. Braudel, L. Febvre u.a. *Schrift und Materie der Geschichte* (Frankfurt 1977).

⁸ Det bör emellertid understrykas att Blochs *La société féodale* (Paris 1939-40) (engelsk översättning 1961) alltjämt framstår som en av de bästa synteser över den västeuropeiska feodalismen. Bland de få konkurrenterna finns ”eleven” G. Dubys *L'Economie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval* (Paris 1962) (eng. övers. 1968) och *Guerriers et paysans* (Paris 1973) (eng. övers. 1974). För en god kritik se R. Hiltons artikel i *New Left Review*, nr 83. Jfr F. Braudel, ”European Expansion and Capitalism: 1450-1650” i Rothschild m. fl. (eds), *Chapters in Western Civilization*, Vol. 1 (New York 1961), s. 245-288 och *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism* (Baltimore 1977).

⁹ Övergångsproblematiken berörs också i Braudels huvudarbeten *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, 2:a uppl. (Paris 1966) (eng. övers. 1972) och *Civilisation matérielle et capitalisme* (Paris 1967) (eng. övers. 1972).

¹⁰ För nyare engelska agrarhistorien finns det fylliga hänvisningar hos Brenner. En rad av Postans viktigaste, mindre arbeten finns samlade i antologierna *Essays on Medieval Agriculture and General Problems of the Medieval Economy* och *Medieval Trade and Finance* (Cambridge 1973). Brenners diskussion av Postans synpunkter kan kompletteras med K.-P. Matschkes artikel från *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, nr 11

svarande premisser påbörjade W. Abel i totalt isolering i det nazistiska Tyskland en rad studier av de europeiska agrarkriserna från omkring 1100 till 1900.¹¹

Parallellt med denna nydanande forskning fortsatte dessutom debatten kring en rad av den föregående periodens kontroversiella teorier. Handelsteorien omfattades fortfarande, och dess mest subtile talesman, Pirenne, var produktiv fram till mitten av 30-talet.¹² Max Webers hypotes om det efterreformatiska ekonomiskt rationella och profitorienterade sociala medvetandet utvecklades av Tawney.¹³ Thorold Rogers' och Wiebes fastställande av de (relativt) kraftiga prisstegringarna under 1500-talet förklarades av Hamilton med tillförseln av ädelmetall från Amerika och användes som den centrala förklaringen till kapitalismens genombrott i Västeuropa: de fallande reallönerna medförde en stark ”profitinflation” och därav följande ökad investeringsmotivation för kapitalägarna.¹⁴ På motsvarande sätt blev Manchesterliberalismens argumentation för värdet av att hålla den statliga styrningen på ett minimum upptaget av forskare som J. U. Nef, som (i aktuell polemik med Roosevelts New Deal-politik) förklarade Englands väg till en ekonomisk ledarposition under 1600-talet med den svaga statsmakten och därav följande frihet för handel och industri.¹⁵

Att sådana teorier trots den dominerande empirismen fick en viss utbredning under mellankrigstiden kan således förklaras redan med deras aktuella implikationer, men detta är inte i sig själv ett underkännande av deras historiska sanning. Problemet ligger i att alla dessa faktorer visserligen ingår som väsentliga element i en samlad förklaring av kapitalismens genombrott, men ingen av dem har status av oavhängig variabel: deras ursprung och deras konkreta verkningar i de enskilda samhällena kräver återigen att bli förklarade.

Handelskapitalism har existerat i många samhällen (t ex i antiken), utan att det för den skull har skett något kapitalistiskt genombrott, och t o m under den europeiska feodalismen kan man — som Brenner påpekar — konstatera hur handelsutvecklingen under vissa omständigheter just förstärker de feodala banden. På motsvarande sätt fick ”prisrevolutionen” under 1500-talet vitt skilda resultat i de europeiska länderna. Oftast användes den ökade merprodukt, som adeln och kungamakten kunde tillägna sig, enbart till egen lyxkonsumtion och militära operationer med mycket begränsade följdverkningar för uppkomsten av en egentlig

(1963), s. 1319-1330.

¹¹ Abels viktigaste resultat föreligger i tre synteser: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, 2:a uppl. (Hamburg 1966); *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters*, 3:e uppl. (1976) samt *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa* (Hamburg 1974). En grundlig, kritisk diskussion av Agrarkrisen av R. Berthold finns i *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, nr 4 (1971), s. 231-266.

¹² Korta introduktioner till såväl Pirennes teorier som den omfattande forskning de har framprovocerat, finns bl a hos A. Riising, ”The Fate of Henri Pirenne's Thesis on the Consequences of the Islamic Expansion”, *Classica et Medievalis*, vol. 13, s. 87-130; A. F. Havighurst (ed), *The Pirenne Thesis* (Lexington 1969) och B. Lyon, *The Origins of the Middle Ages* (New York 1972).

¹³ Webers teori framfördes första gången 1905 i två artiklar: ”Die protestantische Ethik und der 'Geist' des Kapitalismus”. De finns i många senare nyutgåvor. Speciellt att rekommendera är *Die protestantische Ethik* (München 1965-68), som har medtagit en del av den samtida kritiken och Webers svar på den. Det finns flera introduktioner till den senare debatten, senast C. Seyfarth och W. M. Sprondel (eds), *Seminar. Religion und gesellschaftliche Entwicklung* (Frankfurt 1973). Tawneys uppfattning presenterades 1926 i *Religion and the Rise of Capitalism*. För en nyare ståndpunkt se C. Hill, ”Protestantism and the Rise of Capitalism”, uptryckt i *Change and Continuity in Seventeenth-Century England* (London 1974).

¹⁴ De bästa introduktionerna till den omfattande debatten om 1500-talets prisrevolution är P. Vilar, ”Problems in the Formation of Capitalism”, *Past and Present*, nr 10 (1956) och L Hammarström, ”The Price Revolution in the Sixteenth Century: Some Swedish Evidence i P. H. Ramsey (ed), *The Price Revolution in Sixteenth Century England* (London 1971). Hamiltons bullionistiska inflationsteorier presenterades ursprungligen i en rad studier på 20- och 30-talet om spanska förhållanden, bl a *American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501-1650* (Cambridge Mas. 1934). Hans generaliseringar därutifrån har sedan häftigt angripits, i synnerhet utifrån hänvisningar till befolkningsutvecklingen som den viktigaste inflationsskapande faktorn. För en översikt av dessa senaste synpunkter se L Wallerstein, *The Modern World System* (New York 1974), s. 69-84.

¹⁵ Se i synnerhet *Industry and Government in France and England, 1540-1640* (1940) och *The Conquest of the Material World* (Chicago 1964). I dag har Nefs syn bara få anhängare.

kapitalistisk-industriell massproduktion. Inte heller ”den kapitalistiska andan” eller graden av statsinterventionism kan i sig själv förklara kapitalismens genombrott. De nya stats- och medvetenhetsformerna måste betraktas utifrån den ändrade samhällsliga strukturen; bara i förhållande därtill kan deras ursprung och följder förklaras.

Från slutet av 50-talet blev det efter hand åter vetenskapligt inom historieforskningen att behandla de makrohistoriska problemställningarna kring övergången från feodalism till kapitalism. Också denna förändring vilar på ett samspel mellan vetenskapsinterna och -externa förhållanden, som här bara skall antydast. De påträngande u-landsproblemen medförde ett hektiskt sökande efter en universell formel för ”ekonomisk tillväxt” och som ett led häri intensifierades studiet av kapitalismens ursprungliga genombrott utifrån en föreställning om att man härigenom kunde utvinna lärdom, som kunde överföras till den aktuella situationen. Vetenskapsinternt kändes den starka empirismen och atomiseringen allt mer otillfredsställande, både av historikerna själva och av de anslagsbeviljande myndigheterna, som ställde krav på mer ”samhällsrelevant” forskning. Denna utveckling accentuerades av de resultat, som de närstående ämnena av mer teoretiskt och generaliserande slag kunde uppvisa (sociologi, antropologi m fl), trots en ofta uttalad positivistisk och ideologiserande tendens.¹⁶

Slutligen innebar avstaliniseringen efter 1956, att den östeuropeiska forskningen blev akademiskt konkurrenskraftig och krävde ställningstaganden.¹⁷ Det är kännetecknande, att de två mest inflytelserika försöken att förklara kapitalismens genombrott — Rostows återupplivande av stadieteorierna och Norths och Thomas' starkt uppreklamerade försök att analysera det medeltida samhällets dynamik utifrån den moderna borgerliga nationalekonomins begreppsapparat — är båda uppbyggda i kraftig polemik mot de marxistiska förklaringarna. För Rostows vidkommande kan utgångspunkten direkt avläsas i verkets undertitel: ”A non-communist manifesto”!¹⁸

Om man bortser från de mer ideologiserande bidragen som de ovan nämnda, har den dominerande förklaringsfaktorn i den nyare forskningen varit den demografiska utvecklingen. Som Brenner klargör, rör det sig om en skäligen enkel neomalthusiansk modell, där växlingarna i lön, priser, inkomstfördelning, bruksenhets storlek, exploateringsformer och profiler avledes från den generella befolkningsutvecklingen. Trots sin enkelhet betecknar denna förskjutning i forskningsintresset mot de grundläggande produktionsförhållandena inom jordbruket ett väsentligt framsteg. Från ungefär 1200 till 1700 var nära 90 % av den europeiska befolkningen knuten till jordbrukssektorn och merparten av produktionen gick till att hålla denna del av befolkningen vid liv. Det var därför en absolut förutsättning för uppkomsten av

¹⁶ De vetenskapsinterna orsakerna till denna utveckling är fylligt analyserade i Iggers, *New Directions* (se not 2). Hoselitz, *Theories of Economic Growth* (jfr not 5) kan stå som ett exempel bland många på den besatthet av fenomenet ”tillväxt”, som präglade den ekonomiska historieforskningen under 50- och 60-talet och som lever vidare i standardarbetet *The Fontana Economic History of Europe*. En positiv särställning bland 60-talets utvecklingsorienterade forskning intar den liberal-radikale sociologen Barrington-Moores *Social Origins of Dictatorship and Democracy* (Boston 1966) (svensk övers. 1971). Utifrån en komparativ analys av de agrara klassförhållandena i utvalda länder sökte B. M. urskilja tre centrala moderniseringsförlopp kännetecknade av: borgerliga revolutioner (England, Frankrike, USA); revolutioner ”ovanifrån” med inbyggd fascism (Tyskland, Japan) eller bonderevolutioner (Kina). För en kritisk diskussion av denna teori se H. May i P. Ludz (ed), *Soziologie und Sozialgeschichte* (Köln 1972), s. 473-490 samt T. Skocpol i *Politics and Society*, 4:1 (1973), s. 1-34.

¹⁷ Mycket av denna forskning är indraget i P. Andersons framställning. För en kort introduktion till relevanta publikationer se K. K. Kristiansen, ”Marxistiske tidsskrifter med relevans for historikere”, *Kritiske Historikere*, nr 1 (1976).

¹⁸ D. C. North och R. P. Thomas, *The Rise of the Western World* (Cambridge 1973). Brenner markerar nedan några huvudproblem i denna framställning; för en utförligare kritik se S. Fenoaltea, ”The Rise and Fall of a Theoretical Model”, *Journal of Economic History*, Vol. 35 (1975), s. 386-409. W. W. Rostows *The Stages of Economic Growth* (Cambridge 1960) har gett upphov till omfattande diskussion, se bl a Rostow (ed), *The Economics of Take-off into Sustained Growth* (London 1963) samt P. Baran och E. J. Hobsbawn, ”The Stages of Economic Growth”, omtryckt i J. Kaplan (ed), *Western Civilization*, Vol. II (New York 1973).

en ”fri” lönarbetarklass, att det skedde en ökning av jordbruksproduktionen. Och här fick t o m en liten ändring i avkastningen mycket viktiga följder, vilket kan illustreras med följande enkla exempel: en familj på fem medlemmar brukar 8 hektar på ett treskiftesbruk och med en årlig förbrukning per capita av 250 liter korn (1 pund bröd per dag). Besås varje hektar med 200 l utsäde och är avkastningen 4, kommer familjen att kunna brödföda 1,4 personer utöver sig själv. Med en avkastning på tre kommer familjen att sakna 1/5 av sitt eget behov, men stiger avkastningen till 8 kommer familjen att kunna brödföda hela tio personer utöver sig själv. Alltså: fördubblas avkastningen, sjudubblas antalet personer utöver familjen, som kan brödfödas.¹⁹

Helt säkert skiftade både brukningsenhetens storlek och konsumtionen i de olika europeiska områdena, men avkastningen på 3-4 tycks ha varit allmänt mot slutet av medeltiden. Just i Nederländerna och England skedde det emellertid under 16- och 1700-talet en våldsamt ökning av produktiviteten, i första omgången till en avkastning på 6 och mot slutet av 1700-talet upp till 10. Det har varit den demografiska forskningens förtjänst att påvisa dessa förändringar och deras konsekvenser i förhållande till den industriella revolutionen. Men den har inte kunnat ge en egentlig förklaring till varför dessa produktionsförbättringar ägde rum i de berörda områdena vid tidpunkten i fråga. Ett ”malthusianskt tak” är icke naturgivet och konstant, men socialt och teknologiskt betingat. Problemet ligger i att förklara varför ”taket” under vissa omständigheter höjs, under andra inte. Hänvisningar till de demografiska förhållandena inrymmer strängt taget bara en beskrivning, inte en förklaring. Det är på den här punkten, som Brenner och andra marxister inriktat sig och krävt att man koncentrerar sig på de samlade sociala förhållandena och utsagningsformerna.

Den marxistiska forskningstraditionen

Nu är det litet av en frikostighet att tala om en ”marxistisk tradition” i samband med utforskningen av övergången från feodalism till kapitalism. Hos Marx själv finns nog en rad fundamentala insikter (som här förutsätts kända), men inte någon egentlig övergångsteori. Då senare tiders historiker med stor nitiskhet har detaljstuderat Marx' efterlämnade skrifter och använt lösryckta citat som akademisk ammunition, kan det vara skäl att understryka, att resultaten av hans konkreta historiska undersökningar aldrig är bättre än det empiriska material de bygger på.²⁰ Ett mer principiellt problem ligger i att Marx alltid beskrev uppkomsten av en ”fri” lönarbetarklass och handelskapitalets utveckling som parallella, men oförenade rörelser.²¹ Denna dubbelhet har varit föremål för den centrala striden mellan senare marxister. På den ena sidan har stått en grupp, som har menat att handelskapitalet och världsmarknaden var den dominerande, strukturbestämmande faktorn vid kapitalismens utveckling. Denna grupp omfattar bl a den inflytelserike sovjetiska forskaren M. N. Pokrovskij (på 20-talet), P. Sweezy (på 50-talet), A. G. Frank (på 60-talet) samt slutligen I. Wallerstein (på 70-talet). Däremot står så uppfattningen, att den grundläggande förklaringen måtte sökas på lokalt plan, i de specifika utsagnings- och klasskampsförhållandena — en uppfattning som företräddes av Lenin, E. A. Kosminskij (på 30-talet), M. Dobb, R. Hilton, C. Hill (på 50-talet och därefter) samt P. Anderson och Brenner (på 70-talet). Debatten har, när det gäller kritiken av handelsteorin, använt delvis samma argument som den icke-marxistiska traditionen, även om de teoretiska premisserna varit annorlunda. Men oenigheten mellan lägren accentuerades

¹⁹ Detta exempel är hämtat från J. de Vries, *The Economy of Europe in an Age of Crisis* (Cambridge 1976), s. 35.

²⁰ För en kort översikt över Marx' och Engels' historiska lösning se E. J. Hobsbawm, ”Introduction” i Marx, *Pre-Capitalist Economic Formations* (London 1964).

²¹ Detta har bl a påpekats av J. Elster, ”Innledning” i Marx, *Verker i utvalg*, Bd 2 (Oslo 1970). De viktigaste avsnitten hos Marx med direkt anknytning till övergångsdiskussionen är *Kapitalets* första bok, kap. 13 och 24 (om arbetsprocessens historiska underordning under kapitalet resp. den ursprungliga ackumuleringen), tredje boken, kap. 20, 36 och 47 (handelskapitalets och jordröntans ursprung) samt avsnittet i *Grundrisse* om ”Former som föregår den kapitalistiska produktionen”.

av (som vi senare skall återvända till) att uppfattningarna är nära förbundna med en annorlunda värdering av kapitalismen i dag.

Den marxistiska debatten om övergången från feodalism till kapitalism i Västeuropa var mycket begränsad fram till publiceringen av Dobbs bok 1946. I Andra internationalen förekom det en livlig debatt och utgivningsverksamhet, men framför allt i snäv anknytning till aktuella politiska uppgifter. Det vanligaste tycks ha varit att det inte fanns mycket att tillfoga i Marx' historiska analyser; nu var uppgiften bara att popularisera hans idéer och resultat — vilket man också gjorde i en ofta betänklig grad.²² Periodens viktigaste historiska undersökning var Lenins omfattande, statistiskt underbyggda redogörelse för kapitalismens utveckling i Ryssland.²³ Klarare än hos Marx betonas här utvecklingen inom agrarsektorn som den avgörande faktorn för övergångsprocessen. Lenin bröt dessutom med den gängse föreställningen, enligt vilken övergången från feodalism till kapitalism fundamentalt sett hade antagit samma form i alla tre samhällen. Han lanserade i stället en skillnad mellan tre olika ”vägar” till kapitalismen: den engelska, den preussiska och den amerikanska.

I Västeuropa var forskningen mindre perspektivrik, och man rörde sig inte utanför Marx' resonemang om övergångsprocessens ekonomiska grundval. I stället framkom en mängd analyser av den politiska och idémässiga utvecklingen. I synnerhet för de tyska marxistiska historikerna betydde den oförlösta borgerliga revolutionen i deras hemland, att den engelska och franska revolutionens karaktär och konsekvenser trängde sig på som analytisk utmaning och som lärostycken för klassalliansens möjligheter och begränsningar. Samma förbindelse med aktuella politisk-pedagogiska uppgifter låg bakom de många undersökningar, som drog fram hittills förbisedda utopiskt-socialistiska rörelser eller omtolkade kända ämnen och personligheter (t ex Thomas More, Muentzer och Robespierre) i positiv och radikal riktning. Därmed skapades en historisk kontinuitet i, och inspiration för, den samtida arbetarklassens kamp.²⁴

Efter revolutionen byggdes det upp i Sovjetunionen en levande och globalt orienterad historisk forskningsmiljö under ledning av Pokrovskij. Dessvärre var — och är — denna forskning så gott som otillgänglig på västliga språk, och den fick inget inflytande. Det är karakteristiskt, att A. V. Chayanovs försök att uppställa en teori om bondeekonomins funktionssätt först upptäcktes i väst på 60-talet och då kom att tjäna som inspirationskälla för en helt ny forskningsdisciplin.²⁵ Med stalinismen blev det emellertid ett effektivt slut på denna utveckling. Historien utnyttjades till nationalistisk moralisk upprustning, ett slags ideologisk grundval för femårsplanerna, teorin om ”socialism i ett land” och Kominterns misslyckade alliansstrategier för Asien.²⁶ Stalins beryktade version av den historiska materialismen med dess enkelspåriga, femfasade utvecklingsmodell och teknologiska

²² För en allmän översikt över teoriutvecklingen se P. Vanricki, *Geschichte des Marxismus*, Bd 1 (Frankfurt 1972), s. 251-406. Som exempel på efter-tidens negativa värdering se Colletti, ”Bernstein and the Marxism of the Second International”, *From Rosseau to Lenin* (London 1972). En positivare bedömning framträder i C. Sörensens omfattande *Marxismen og den sociale orden* (Kongerslev 1976).

²³ V. L. Lenin, *Kapitalismens utveckling i Ryssland* (Stockholm 1943).

²⁴ Som exempel på denna forskning kan nämnas K. Kautsky, *Thomas More und reine Utopie* (1888), *Die Klassengegensätze von 1789* (1889) och *Die Vorläufer des neuen Sozialismus* (1895) samt E. Bernstein, *Sozialismus und Demokratie in der grossen englischen Revolution* (1895). Dessa arbeten spelade en viktig roll som partiskolningsmaterial i samtiden; på längre sikt kom verk som F. Mehrings *Deutsche Geschichte vom Ausgang des Mittelalters (1910-11)* och J. Jaures' omfattande *Histoire socialiste de la Révolution Française (1901-08)* dock att få större betydelse för den vetenskapliga utvecklingen.

²⁵ A. V. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy* (Homewood 1966). För en allmän introduktion till detta snabbt expanderande forskningsfält se T. Shanin, *Peasants and Peasant Societies* (Harmondsworth 1971) samt artiklar i tidskriften *Journal of Peasant Studies*.

²⁶ En detaljrik och utomordentligt kritisk översikt av sovjetisk historieskrivning under mellankrigstiden återfinns hos K. Shtepa, *Russian Historians* (New Brunswick 1962). Speciellt för sammanhangen mellan teoribildning och asienpolitik se G. Sofri, *Über asiatische Produktionsweise* (Frankfurt 1971) (svensk övers. 1975).

determinism blev en oundviklig och obestridd utgångspunkt för all forskningsaktivitet från cirka 1930 fram till 1960. Enligt denna hade alla samhällen passerat från det ursprungliga ursamhället över slavsamhället vidare till feodalismen och (om det hade nått så långt) till kapitalism och vidare igen till socialism/kommunism. Produktionssättens ordningsföljd bestämdes av produktivkrafternas ständiga utveckling.²⁷ De förlamande vetenskapliga följderna av denna uppfattning kan konkret avläsas i den debatt, som fördes mellan 1947 och 1951 om kapitalismens uppkomst i Ryssland.²⁸ Men modellen hade också en principiell svaghet, därigenom att dess antagna universalitet med nödvändighet måste beröva den varje förklaringsvärde: om t ex inte bara hela Europa utan också Kina, Indien och Persien var ”feodala” under 1500-talet, varför kom det kapitalistiska genombrottet just i England?

Också i Västeuropa härskade denna ortodoxi till följd av den marxistiska forskningens beroende av de kommunistiska partierna. På dessa betingelser blev den vetenskapligt anlagda historiska syntesen nästan en omöjlighet och forskarna valde antingen att ägna sig åt mer okontroversiella filosofi-, estetik- eller ideologikritiska frågor eller att fortsätta behandla aspekter av de etablerade ämnesområdena som t ex de stora borgerliga revolutionerna i England och Frankrike. Tendensen mot de snävare, genomdokumenterade problemställningarna förstärktes dessutom av den häxjakt, som från slutet av 40-talet satte in mot vänsterorienterade — eller blott liberala — forskare vid de västliga universiteten. Skulle man överleva under dessa villkor, var det en nödvändig men långtifrån tillräcklig förutsättning att man dels demonstrerade en fullständig behärskning av de traditionella empiriska vetenskapskriterierna, dels undvek ämnen eller lät bli att formulera slutsatser med direkt aktuella, politiska implikationer. Det var därför med alla odds emot sig som den engelske ekonomen M. Dobb 1946 publicerade sin banbrytande undersökning av kapitalismens utveckling i England.²⁹

Dobb hade en omfattande kunskap om den nyare engelska historieforskningen och kunde dessutom dra fördel av den framväxande marxistiska primärforskningen. Av speciell betydelse var den sovjetiske medeltidshistorikern E. Kosminskijs undersökningar av de feodala ränteformerna.³⁰ Teoretiskt var naturligtvis Marx den viktigaste förutsättningen, men också Lenins behandling av den ryska kapitalismen tycks ha tjänat som inspiration för skildringen av den klassmässiga differentieringen inom jordbruket. I dag framstår flera av bokens slutsatser som problematiska, bl a i ljuset av de omfattande senare undersökningarna av engelsk demografi- och agrarhistoria. Men Dobbs formuleringar av de grundläggande problemställningarna och hans försök att genomföra en klasskampsanalys av utvecklingen har varit utgångspunkt för alla senare marxistiska undersökningar av kapitalismens uppkomst. Därför kan det vara skäl att ge ett kort referat av bokens huvudinnehåll.

I överensstämmelse med den traditionella marxistiska uppfattningen ser Dobb klassmotsättningarna som avgörande för att bestämma både feodalismen och kapitalismen; d v s produktionssätten definieras utifrån de sociala och politiska förhållanden, som bestämmer det sätt på vilket den härskande klassen tillägnar sig merarbete och merprodukt från de omedelbara producenterna. Kärnbegreppet för honom vid definitionen av feodalism är ”serfdom”

²⁷ För denna historiesyn se t ex Stalins ”Om den dialektiska och den historiska materialismen”. bl a omtryckt i J. Stalin, *Teori och praktik* (Uddevalla 1967).

²⁸ En allmän översikt över debatten finns hos N. E. Rosenfeldt, *Kapitalismens genesis* (Köpenhamn 1971). En del av inläggen finns översatta i K.-E. Wädekin (ed), *Zur Periodisierung des Feudalismus und Kapitalismus in der geschichtlichen Entwicklung der UdSSR* (Berlin 1952).

²⁹ M. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism* (London 1946) (svensk övers. 1973). För en allmän översikt över marxismen i Västeuropa se P. Anderson, *Considerations on Western Marxism* (London 1976).

³⁰ Kosminskijs forskning, som påbörjades på 20-talet, förelåg då Dobb skrev sin bok ännu bara i huvudsak på ryska och var nästan okänd i England. Resultaten finns nu sammanfattade i ”The Evolution of Feudal Rent in England from the XIth Century to the XVth Centuries”, *Past and Present*, nr 7 (1955) och *Studies in the Agrarian History of England in the Thirteenth Century* (Oxford 1956). Nedanstående referat av Dobb bygger på en publicerad forskningsöversikt av N. F. Christiansen.

(livegenskap), ett underordningsförhållande, där den omedelbare producenten, bonden och hans familj genom icke-ekonomiskt tvång måste uppfylla krav från herremannen om betalning av en eller flera former av feodal-ränta (produkt-, penning- eller arbetsränta). I feodalismen är det politiska fältet direkt integrerat i utsugningsförhållandet. Det politiska, icke-ekonomiska tvånget från herremannen är nödvändigt för tillägnelsen av merprodukten, emedan den omedelbare producenten har en (villkorlig) besittning av sina produktionsmedel, av de materiella arbetsbetingelserna och därför kan reproducera sig och sin familj. Utsugningen är inte "nödvändig" för producenternas existens under feodalismen. Den omedelbare producenten är ofri, ingår i herremannens politiskt-juridiska sfär i ett rättsligt fastställt underordningsförhållande.

I det kapitalistiska produktionssättet råder motsatta förhållanden. Här är den omedelbare producenten fri, men han/hon är skild från sina materiella produktionsbetingelser, från produktionsmedlen och kan följaktligen inte upprätthålla sin existens. Arbetaren måste sälja sin arbetskraft till ägaren av produktionsmedlen, kapitalisten. Arbetskraften har blivit en vara, som måste säljas på arbetsmarknaden. Arbetskraften skapar värde, varav en del utbetalas till arbetaren som arbetslön, medan kapitalisten tillägnar sig resten som obetalt merarbete och är grunden för dennes kapitalackumulation. I motsats till det genomskinliga, öppna utsugningsförhållandet under feodalismen är det kapitalistiska utsugningsförhållandet inte omedelbart genomskinligt. Arbetaren tycks ju få full lön för sitt arbete.

För. Dobb blev analysen av övergången från feodalism till kapitalism därför främst en fråga om att undersöka den process, varigenom dels de omedelbara producenterna skildes från produktionsmedlen och blev till fria lönearbetare och dels den process, varigenom ägande av kapital och produktionsmedel koncentrerades till en kapitalistklass, d v s den process, som Marx har betecknat som den ursprungliga ackumulationen. Denna process innefattade främst en analys av klassförhållandenas utveckling som en intern process i det feodala produktionssättet, som leder till dess upplösning och genom olika stadier till upprättandet av kapitalismen som dominerande produktionssätt.

Vilka förhållanden startade processen? Dobb argumenterar kraftigt emot uppfattningen att tillväxt av handel, penning- och marknadsekonomi skulle vara de avgörande faktorerna. Handeln var en främmande kropp i feodalismen, en yttre faktor och kunde som sådan inte utgöra en tillräcklig orsak för att sätta igång upplösningssprocessen i riktning mot en total ändring av produktionssättet. Produkt- och arbetsräntans avlösning av en penningränta, som ägde rum rätt tidigt i stora delar av England, var likaledes inte i stånd att självständigt främja utvecklingen. Den ledsagades tvärtom ofta av en förstärkning av det feodala utsugningsförhållandet och var i övrigt inte en generell företeelse, jfr utvecklingen i Östeuropa. Avlösningen följdes inte heller i England av en tillväxt i marknadsekonomin, en utveckling mot varuutbytsekonomi.

Alla dessa faktorer hade betydelse för feodalismens upplösning, bara om det förut och samtidigt skedde en ändring av de produktionsmässiga, sociala och klassmässiga förhållandena: det var feodalismens ineffektivitet som produktionssystem förenat med den härskande klassens stigande räntebehov, som i första hand bar ansvaret för produktionssättets förfall. Det ledde till en press på de omedelbara producenterna, vilken i sista hand inte gick att uppfylla. Gränsen mellan den härskande klassens behov att utsuga och den undertryckta klassens prestationsförmåga, när den samtidigt skulle säkra sin egen existens, kom att överskridas. Produktivkrafterna — och det gällde både den mänskliga arbetskraftens förmåga, organiseringen av arbetsprocessen och den "teknologiska" sidan — kunde under de givna produktionsförhållandena inte utvecklas ytterligare och därmed fanns det inte längre någon grundval för produktionssättets upprätthållande.

Konsekvensen av dessa skärpta klassmotsättningar (som intensifierades vid kriser och stora

rörelser i befolkningstalet) blev dels bondeuppror i olika former med våldsam repression från den härskande klassen och dels, vilket var det viktigaste, inleddes det en lång process av klassmässig differentiering åtföljd av en fullständig omorganisering av arbetsprocessen och slaget av använd arbetskraft. Differentieringen av klasserna ägde rum både inom den härskande klassen och inom bondeklassen; för den härskande klassens del i en konservativ, senfeodal herremannafraktion, som sökte bevara de feodala förhållandena och i en fraktion, som eftersträvade en omläggning av godsdriften genom sammanförande av jord, användning av fritt lönearbete och en begynnande varuproduktion för marknaden. Det åtföljdes av en differentiering av bondeklassen. En del — den största — exproprierades, proletariserades och skapade därmed grunden för utvecklingen av den inre marknaden, en annan del utvecklades till storbönder, som också gradvis integrerades i marknaden. Det avgörande för Dobb var att visa, att den klassmässiga och marknadsmässiga utvecklingen var två sidor av samma sak, den ursprungliga kapitalackumuleringen. Inom denna ram spelade städerna som centra för handel och hantverk en viktig roll för utvecklingen av marknadsekonomin och som fria oaser i ett ofritt samhälle, d v s som tillflyktsort för den agrara befolkningen och första säte för utnyttjandet av fri arbetskraft. Det är emellertid enligt Dobb fel att se de feodala städerna som kapitalistiska mikrokosmer, som satte igång en allmän kapitalistisk utveckling. Det skedde först i en långt senare fas en egentlig kapitalistisk ackumulering baserad på produktion. Den hantverksmässiga produktionen var inte av en sådan art, och handelskapitalet kunde först när det förenades med fritt lönearbete i produktion utveckla en utvidgad ackumulering. Ändringen av den agrara klasstrukturen var en förutsättning för detta. Dobb förmådde dock inte att göra en tillfredsställande koppling och förmedling mellan de båda sidorna av kapitalförhållandets utveckling. I hans framställning blir sammanhangen i rätt stor utsträckning ett utvändigt, postulerat förhållande.

Nästan lika viktig som boken själv var den debatt, den framkallade i början av 50-talet i tidskriften *Science and Society* och där en rad av de mest framträdande marxistiska forskarna deltog.³¹ Dobbs huvudopponent var den amerikanske ekonomen P. M. Sweezy, som tog upp tre väsentliga problem i framställningen: för det första Dobbs rätt oprecisa definition av feodalismen (som nämnts i stort sett synonym med "serfdom"); för det andra hans genomarbetade föreställning om att statsmakten under hela övergångsperioden fungerade som direkt organ för den härskande klassen. Dessa båda omständigheter gjorde att han hamnade i dilemmat att inte med sannolikhet kunna tala om ens en ansats till borgerlig statsmakt förrän efter revolutionen på 1640-talet; men samtidigt svarade de engelska samhällsförhållandena under de sista två århundradena före revolutionen dåligt mot hans feodalism definition. Sweezys tredje huvudinvändning var av mer empirisk karaktär: som ett led i utvecklingen av Marx' problematiska framställning av den ursprungliga ackumuleringen hade Dobb infört några ännu mer problematiska synpunkter om ackumulering inom agrarsektorn genom borgerlig godsspekulation.

Dobb medgav, att den sista kritiken var relevant, men de första två problemen blev ouppklarade, bl a emedan Sweezys alternativ var ännu mer otillfredsställande (vilket de övriga debatttagarna inte var sena att påvisa). Där Dobb hade gjort sina definitioner av produktionssätten utifrån de omedelbara producenternas ställning i produktionsprocessen, utgick Sweezy från en sekundär distinktion mellan en feodal bruksproduktion gentemot en kapitalistisk marknadsorienterad varuproduktion. Problemen med statens klasskaraktär under 14- och 1500-talet sökte han lösa genom att införa ett övergångsproduktionsätt ("förkapitalistisk varuproduktion") som bl a kännetecknades av en relativt autonom statsmakt, vars sociala grundval var en balans i styrkeförhållandet mellan adel och borgerskap. Trots att Sweezy medgav, att Dobbs nedprioritering av handelskapitalets betydelse var relevant, fann han likväl

³¹ De ursprungliga inläggen samt sju andra bidrag har återutgivits i R. Hilton (ed), *The Transition from Feudalism to Capitalism* (London 1976).

(med stöd av Pirenne) den egentliga orsaken till kapitalismens genombrott ligga i städernas utveckling, en faktor han uppfattade som extern i förhållande till det i grunden odynamiska feodalsamhället.

Den efterföljande debatten sträckte sig vida omkring, men hämmades i någon mån av att den kom att centreras kring frågan om städerna som extern faktor i förhållande till det feodala produktionssättet.³² Först på 1970-talet blev denna problemställning definitivt avlivad som falsk av J. Merrington och P. Anderson: just frånvaron av en central, suverän statsmakt, som kännetecknade feodalismen, gav städerna och handelskapitalen unikt goda möjligheter att utvecklas inom — och strukturellt förenat med — detta produktionssätt.³³

Dobb-Sweezy-debatten reste många frågor, som av flera skäl förblev obesvarade: den sovjet-marxistiska dogmatiken satte blockerande teoretiska ramar; generaliseringarna vilade i allt för hög grad på den specifika engelska utvecklingen och sattes inte i relation och perspektiv till ett brett globalt sammanhang; slutligen var det vid denna tidpunkt helt enkelt inte möjligt att ge empiriskt grundade svar på många av frågorna, emedan de inte var tillräckligt utforskade (demografi, agrarhistoria, bondeuppror m m). Den sista omständigheten kom i stället att fruktbart styra forskningen under de båda följande decennierna, då de grundliga detaljundersökningarna kom att dominera. Så t ex företog R. Hilton — i förlängningen av Kosminskijs och Dobbs behandling av feodalrättens karaktär under 12-1400-talet — en lång rad värdefulla undersökningar av böndernas existensvillkor, klassmedvetande och upprorsförsök liksom C. Hill systematiskt analyserade de sammansatta förhållandena mellan politik, religion och ekonomi i den borgerliga revolutionen under 1640-talet.³⁴ 50-talets viktigaste syntetiserande försök var E. J. Hobsbawns — alltjämt livligt omdiskuterade — teori om att den allmänna ekonomiska tillbakagången under 1600-talet var en strukturbetingad kris för det feodala samhället under trycket från den framväxande kapitalismen.³⁵

Med dessa och en lång rad andra undersökningar lades det en ny och bättre empirisk grundval för historiska synteser. Det tidigare nämnda forskningsuppbrottet på 60-talet hade åter gjort dessa legitima i den akademiska världen och de marxistiska forskarna fick, i takt med de hårda frontlinjerna från det kalla kriget efterhand mjukades upp, betydligt bättre arbetsvillkor. På 60-talet tog också uppgörelsen med den stalinistiska deformationen av marxismen fart genom Frankfurtskolan och Althusserriktningen och till slut på 70-talets början (i Tyskland och Skandinavien) genom den så kallade kapitallogiska riktningen. Ingen av dessa riktningar ägnade sig i första hand åt konkreta förklaringar av kapitalismens uppkomst, men genom den allmänna kritiska omprövningen av den traditionella marxismens tankegods avlivades också

³² I Procaccis inlägg och Hiltons inledning i *The Transition* finns en avbalanserad översikt över de olika teman och uppfattningarna samt en värdering av debatten i ljuset av nyare forskning.

³³ J. Merrington, "Town and Country" (se not 6) och P. Anderson, *Övergångar från antiken till feodalismen* (Lund 1977).

³⁴ För hänvisningar till Hiltons undersökning se Brenners artikel, där de behandlas fylligt. Bland C. Hills uppmot femton böcker kan nämnas *The Century of Revolution 1603-1714* (London 1961) och *The World Turned Upside Down. Radical Ideas and the English Revolution* (London 1972). På svenska finns hans första, alltjämt läsvärda, översikt över den engelska revolutionen i R. Ambjörnsson (ed), *Idé och klass* (Stockholm 1972). Sedan 1952 har tidskriften *Past and Present* varit det viktigaste publiceringsorganet för engelska marxistiska historiker och här finns många viktiga undersökningar kring övergångsproblematiken. Parallellt härmed har också fransk historia från 15- till 1800-talet (och i synnerhet revolutionsperioden) varit föremål för omfattande undersökningar av marxistiska historiker, såväl sovjetiska (B. Pershnev, A. D. Lublinskaja) som franska (E. Labrousse, A. Soboul m fl).

³⁵ E. J. Hobsbawn, "The Crisis of the Seventeenth Century" omtryck i T. Aston (ed), *Crisis in Europe 1560-1660* (London 1965); även på svenska i G. Rystad (red), *Europeiskt 1600-tal* (Malmö 1977). Parallellt med Hobsbawns framfördes också andra kristeorier, vilket resulterade i en oöverskådlig och grumlig debatt. Den bästa kritiska översikterna är A. D. Lublinskaja, *French Absolutism* (Cambridge 1968); T. K. Rabb, *The Struggle for Stability in Early Modern Europe* (New York 1975) samt två artiklar i (dansk) *Historisk Tidsskrift*, IV:3 (1970) s. 475-504 av N. Steesgård resp. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* (1971), s. 1395-1420 av H. Langer.

många av de ideologiska föreställningar, som hade hämmat den empiriska historieforskningen. Så t ex har Althusser-skolan (i synnerhet E. Balibar) i en ständig ström av kritiker och självkritiker sökt precisera periodiseringskriterierna och användningen av begreppet produktionssätt. Dessutom har man argumenterat för att införa klara distinktioner mellan de olika abstraktionsnivåerna i samhällsanalysen.³⁶

Den traditionella periodiseringen påverkades också av att man på 60-talet på allvar började diskutera frågan: var, och varför, utvecklades icke kapitalismen? Den tredje världens politiska genombrott medförde ett uppsving för forskning i dess historia, och då avslöjades snabbt hur eurocentrerat det antagna universella utvecklingsschemat egentligen var. Man sökte i första hand lösa problemet genom att tillfoga ett sjätte produktionssätt, det asiatiska, som skulle utmärka de flesta icke-europeiska samhällen och förklara deras relativa stagnation. Efter en långvarig och intensiv debatt, som i synnerhet fördes bland franska och sovjetiska historiker, tycks det dock klart, att inte heller detta förslag till lösning är tillfredsställande, utan att det behövs mer radikala revideringar av periodiseringskriterier och definitioner på produktionssätt.³⁷ Denna perspektivförskjutning har således inte bara givit ett globalt korrelat till utforskningen av kapitalismens utveckling i Västeuropa men har också indirekt ifrågasatt själva de grundläggande premisserna för den tidigare forskningen.

De nyaste försöken: Anderson, Wallerstein och Brenner

Från mitten av 70-talet har de omfattande empiriska undersökningarna och det teoretiska uppröjningsarbetet så omsider manifesterat sig positivt i flera radikalt nytänkande synteser. De viktigaste är naturligtvis P. Andersons och I. Wallersteins stora, ännu oavslutade projekt, men också Brenners artikel förtjänar att nämnas i detta sammanhang, bl a därför att den på en central punkt kompletterar och korrigerar de båda andra.

Andersons främsta avsikt har varit att skriva en europeisk "statshistoria" från de grekiska stadsstaterna fram till i dag och med fylliga sidoblickar också på icke-europeiska förhållanden.³⁸ Först i andra hand är böckerna tänkta som ett bidrag till diskussionen om kapitalismens

³⁶ Balibars uppfattning(ar) finns i del två av hans och L. Althusserns *Att läsa kapitalet* (Stockholm 1970) och den självkritiska *Cinq études du matérialisme historique* (Paris 1974) (dansk övers. 1977). Den omfattande althusserianska debatten om förkapitalistiska produktionssätt och hela frågan om den marxiska metodens giltighet där (ett problem som restes av kapitallogiken) är överskäddigt behandlat i två artiklar av M. Harbsmeier, "Althusserinspirationen inden for antropologi", i E. Krause-Jensen (red), *Omkring Althusser-skolens videnskabssteori* (Köpenhamn 1977) och "Nogle bemærkninger til den aktuelle danske (og udenlandske) diskussion om førkapitalisme", *Marxistisk antropologi*, 3:1 (1977). För en althusseriansk kritik av den äldre forskningen om övergångsproblematiken se H. Jensen, "Produktionsmåde og samfundsformation: Problemer i overgangen mellem feudalisme og kapitalisme", *Historievidenskab*, nr 10-11 (1977)

³⁷ I karaktäristiken av detta asiatiska produktionssätt ingick maximalt följande element: låg teknologisk nivå, ingen privat egendomsrätt till jord, stora konstgjorda bevattningsanläggningar som villkor för jordbruk, självförsörjande landsbykommuner utan skillnad mellan jordbruk och hantverk och med gemensam jordbesittning, stagnerande parasitära städer samt en despotisk stat, som var den egentliga ägaren av jorden, som fastställde villkoren för produktionen och som tillägnade sig merprodukten. Teoretiskt var det möjligt att sammanföra dessa element till en statisk, strukturfunktionalistisk modell, men empiriskt uppstod det betydande problemet, att det aldrig hade funnits konkreta samhällen, som tillnärmelsevis svarade mot modellen. I empiriska undersökningar med utgångspunkt i AP-begreppet har man också använt sig av än det ena, än det andra urvalet av element, oavhängigt av vilket samhälle, som skulle analyseras. Detta har lett till en betydande osäkerhet i fråga om begreppets innehåll och användbarhet. Den bästa översikten över diskussionen ges i G. Sofri, a.a. En djupgående kritik av detta produktionssätts teoretiska status och empiriska användbarhet finns hos P. Anderson, a.a. På svenska finns ett praktiskt urval av de i detta sammanhang mest relevanta Marx-texterna med en omfattande inledning av Erik af Edholm i K. Marx, *Om förkapitalistiska produktionssätt* (Stockholm 1970).

³⁸ P. Anderson, a.a. Andersons och Wallersteins framställningar har, trots att de ännu inte slutförts (bägge har planerats för fyra band) framkallat en närmast oöverskådlig ström av anmälningar och kommentarer. I K. K. Kristiansen och J. R. Rasmussens "Fra antik til absolutisme", *Historievidenskab*, nr 10-11 (1977) finns en fyllig redogörelse för A., en kort kritik av W. samt hänvisningar till de viktigaste inläggen fram till februari 1977. Flera av nedanstående formuleringar är stillatigande överförda från artikeln. Hänvisningarna kan för A.'s

genombrott. När det därtill kommer, att han hittills bara nått fram till analysen av de absolutistiska statsbildningarna, är det bara med stora förbehåll som man kan urskilja följande huvudtes: det feodala produktionssättet var inte i sig underordnat någon dynamisk "lagmässighet", som automatiskt ledde fram till kapitalismen. På grund av en komplicerad växelverkan mellan en rad ideologiska och ekonomiska förhållanden uppstod det emellertid i de europeiska länderna (och bara där) en absolutistisk statsform, som i ett världshistoriskt perspektiv var osedvanligt gynnsam för den späda kapitalismens framväxt. Därför blev absolutismen en väsentlig (den väsentligaste?) förutsättningen för kapitalismens genombrott i Europa. På en lägre abstraktionsnivå är det emellertid nödvändigt att skilja på olika former av absolutism i Europa, främst den västeuropeiska formen gentemot den östeuropeiska. Vid första påseendet har de vissa likheter (de är således båda fundamentalt sett feodala statsformer), men deras struktur och klassgrundval är olika och därför också deras politiska och ekonomiska utveckling. På så sätt kan man också inom Europa lägga märke till en överensstämmelse mellan den ojämna ekonomiska utvecklingen och de olika statsbildningarna. Orsaken till att bara Europa kan uppvisa absolutismen och att den får så skiftande form, står att finna i den antika bakgrunden (om man ser till de stora linjerna). Detta sammanhang kan man dels upprätta direkt, genom att den olika regionala utvecklingen bestämdes av i hur hög grad de enskilda områdena ursprungligen var ekonomiskt och kulturellt integrerade i den antika världen, dels indirekt genom att renässansens återupptäckt av den antika kulturen var en central förutsättning för utvecklandet av absolutismens ideologi. Kort sagt: absolutismen var en nödvändig förutsättning för kapitalismen, på samma sätt som feodalismen och antiken var en nödvändig förutsättning för absolutismen.

En sådan uppfattning kan te sig "omarxistisk" och idealistisk, men det är Andersons centrala poäng, att den klassiska distinktionen mellan "bas" och "överbyggnad" är otillfredsställande, när det gäller analysen av förkapitalistiska samhällen. Eftersom det gäller för dem alla (i global måttstock), att merprodukten utpressades från de omedelbara producenterna genom icke-ekonomiskt tvång, måste man för att karaktärisera och förklara de olika regionala utvecklingarna just precisera detta "tvångs" olika politiska och ideologiska former.³⁹

Andersons konkreta utformning av detta arbete leder visserligen till en överbetoning av den politiska sfären och en undervärdering av feodalismens dynamik på den ekonomiska och sociala nivån. På den andra sidan har hans återupptäckt av de överbyggnadsfenomen, som traditionellt varit helt försummade studieobjekt inom marxismen gett en helt ny förståelse för komplexiteten och differentieringen inom den europeiska utvecklingen.

Wallerstein angriper frågan om kapitalismens genombrott helt annorlunda.⁴⁰ Hans kronologiska utgångspunkt är omkring 1450 och han söker förklara utvecklingen på en snävt ekonomisk grundval. Där Anderson använder nationalstaten som analysenhet, betraktar Wallerstein hela Europa som ett integrerat ekonomiskt system från ungefär 1500 och analyserar det utifrån en centrum-periferi modell, som i stort sett motsvarar den som Gunder Frank

vidkommande kompletteras med anmälningar i *Telos*, nr 33 (1977) av A. Heller och *American Journal of Sociology*, 82:5 (1977) av M. Hechter samt L. Niléns introduktion av A. och W. i relation till svensk historia i "Integration och modernisering. Europa och Sverige i en aktuell debatt", *Historisk tidskrift*, nr 4 (1977).

³⁹ P. Anderson, a.a.

⁴⁰ L. Wallerstein, *The Modern World System* (New York 1974). Med en PR-medvetenhet av Braudelska dimensioner har W. understött bokutgivningen med en ström av mer generellt utplagda artiklar. De viktigaste av dessa är "The Rise and Future Demise of the World Capitalist System", *Comparative Studies in Society and History*, 16:4 (1976); "Dependence in an Interdependent World: The Limited Possibilities of Transformation Within the Capitalist World Economy", *African Studies Review*, Vol. 17 (1974); "Semiperipheral Countries and the Contemporary World Crisis", *Theory and Society*, 3:4 (1976); "A World-System Perspective on the Social Sciences", *British Journal of Sociology*, 82:5 (1976) samt "From Feudalism to Capitalism: Transition or Transitions", *Social Forces*, 55:2 (1976). För kommentarer till W. se hänvisningarna i not 38. Dessa kan kompletteras med de omfattande anmälningarna i *Review in European History* 2:4 (1976); *American Journal of Sociology* 82:5 (1977); *Dialectical Anthropology*, nr 2 (1977) och *The Insurgent Sociologists*, 7:2 (1977)

har uppställt för den moderna imperialismen. Wallerstein inför som ny analysenhet begreppet "world-system", d v s en enhet, vars utveckling kan förklaras utan referens till yttre faktorer och inom vilken det finns en klar arbetsdelning. Dessa enheter kan uppdelas i "world-empires" med ett gemensamt politiskt system, som t ex Kina, och "world-economies" utan ett sådant system. Normalt kommer en "world-economy" antingen att upplösas eller bli politiskt förenad. Det unika och dynamiska med Europas utveckling efter ca 1500 var enligt Wallerstein, att man undgick denna politiska sammanslutning. I skydd av statsuppdelningen utvecklades den internationella arbetsdelningen och den olika ekonomiska utvecklingen mellan kärnområdet (Nord-Västeuropa) och periferien (Latinamerika och Östeuropa). Det färdigvaruproducerande Nord-Västeuropa profiterade på och underutvecklade den råvaruproducerande periferien genom "olika utbyte" m m. Wallersteins huvudtes kan alltså formuleras sålunda: det kapitalistiska genombrottet och den efterföljande industriella revolutionen var så resurskrävande, att processen krävde en centraliserad uppsugning av systemets merprodukt inom en liten del av systemet. Detta var möjligt i Europa på grund av den fortsatta kombinationen av global arbetsdelning/små nationalstater. Då strukturen väl hade etablerats var den självreproducerande och kontinuerligt expanderande.

Förutom kategorierna kärnområde/periferi arbetar han med en mellankategori, semi-periferi (överbäggande bestående av områden på väg upp eller ned i systemet), och en yttre arena, som under 1500-talet var bl a Ryssland och Asien, som inte ingick i arbetsdelningen och alltså stod utanför systemet.

Inom systemet menar Wallerstein, att både de regionala skillnaderna vad avser klasstruktur och statsapparat är en funktion av placeringen i systemet och samtidigt verkar konsoliderande på denna placering. I kärnområdet leder t ex det gemensamma intresset av att upprätthålla utsugningen av periferien till regionalt och socialt samarbete och som följd därav till en stark statsmakt, som med militära och ekonomiska medel kan upprätthålla systemet gentemot de svaga och splittrade staterna i periferien. Internt är den förhärskande utsugningsformen lönarbete i kärnområdena, "sharecropping" i semi-periferien och slaveri eller livegenskap i periferien. Men det är en av Wallersteins centrala poänger, att oavsett utsugnings- och statsform är de berörda områdena "kapitalistiska", d v s integrerade i den kapitalistiska världsekonomin. Det ögonblick kapitalismen slagit igenom på ett ställe, är det alltså enligt Wallerstein meningslöst att tala om feodala (eller socialistiska) stater inom systemet. Det är placeringen inom systemet, som fullständigt bestämmer det enskilda områdets utveckling.

Denna rätt enkla modell utnyttjar han till en på många sätt imponerande och detaljerad strukturalistisk analys. Samtidigt finns det också, som många kritiker redan har påpekat, uppenbara empiriska och teoretiska svagheter i framställningen. Det är t ex inte möjligt att förklara uppkomsten av den andra livegenskapen i Östeuropa med den västliga kapitalismens expansion under 1500-talet. Livegenskapen höll redan på att upprättas 1400 och var genomförd omkring 1500. Inte heller de europeiska statsbildningarna är i överensstämmelse med modellen, då man just i länderna i semi-periferien (Frankrike) och periferien (Sverige) finner en mycket stark absolutism.

Den viktigaste kritiken av Wallerstein har framförts av Brenner i en nyligen publicerad artikel. Han påvisar för det första, hur Wallerstein (i likhet med Sweezy och Frank) i sin modell och den därtill hörande föreställningen om handelskapitalets strukturdeterminerande karaktär bygger på en rad outtalade teoretiska premisser, som bara är giltiga för den fullt utvecklade kapitalismen: förekomsten av en genomsnittlig profitkvot, en rationell investeringsverksamhet, en automatisk teknologisk utveckling m m. Brennens andra huvudinvändning är att Wallerstein inte kan förklara, varför systemet uppstod över huvud taget, och varför det anhopade kapitalet i kärnområdet investerades produktivt och ledde till

en revolutionär utveckling av produktivkrafterna just här.⁴¹

Den här föreliggande artikeln är Brenners positiva motspel. Dess kvalitet består i att den inte bara — som så ofta sker i t ex sovjetisk forskning — postulerar att ”klasskampen är historiens drivkraft”, utan att den konkret dokumenterar detta förhållande och förklarar de specifika, regionalt och historiskt bestämda determinanterna för styrkeförhållandet mellan klasserna. Brenner ger inte en fullt utvecklad förklaring till övergången från feodalism till kapitalism. Vad han gör är dels att visa, att framställningar som bara nöjer sig med att betrakta övergångsprocessen utifrån den demografiska eller handelskapitalistiska utvecklingen måste låta de centrala frågorna bli obesvarade, dels att förklara varför just England uppnådde den agrara produktivtetsökning, som var den avgörande förutsättningen för att det kunde uppstå en fri lönarbetarklass, en industriell arbetsdelning och en omfattande hemmamarknad, som åter kunde utgöra grunden för en fortsatt expansion.

Också hos Brenner finns det olösta frågor. Hans analys förutsätter upplysningar om klassmedvetande, samverkans- och organiseringsformer på bynivå, som det är mycket svårt att skaffa representativa källmässiga belägg för. Utifrån en helhetsbetraktelse är det t ex mycket som talar för, att hans analys av orsakerna till böndernas underkuvning i Östeuropa är korrekt, men utifrån en snäv empirisk betraktelse är tolkningen svår att dokumentera. Till de mindre problemen hör att i redogörelsen för Frankrike, så tillmäts de fiskala hänsyn som en relativt autonom statsmakt tog avgörande betydelse för den fortsatta existensen av små självägande bönder under 1500-1700-talet. Kvar står så att förklara de historiska förutsättningarna för denna autonomi just här (fraktionsbildningar inom adeln?). Slutligen hade det varit intressant, om artikeln också hade fört in utvecklingen i Nederländerna. Här inträffade också en agrarrevolution och den var både tidigare än den engelska och kom delvis att tjäna som en förutsättning för denna — men ett kapitalistiskt genombrott blev inte det omedelbara resultatet.⁴²

Med dessa sista problem har vi uppenbarligen flyttat oss utanför de ramar, som Brenner har satt för sin undersökning. Hans ärende är, som nämnts, bara att visa grundförutsättningarna för kapitalismen inte hela processen som sådan. För att förstå den måste man komplettera med de insikter, som finns hos andra forskare, i synnerhet Anderson och Wallerstein (som dock kräver en betydande modifiering). Det kan tyckas vara mycket stora skillnader mellan de tre, t ex i skildringen av den andra livegenskapens uppkomst i Östeuropa. För Wallerstein är den ett strukturbestämt resultat av den kapitalistiska utvecklingen i Västeuropa. Anderson avvisar (något vacklande) en sådan snäv ekonomisk förklaring och betonar i stället städernas och statsmaktens svaghet i förhållande till adeln samt det yttre militära trycket som orsak till böndernas undertryckning. Brenner lägger som bekant i sin förklaring tyngdpunkten på böndernas svaga organisering och solidaritet, vilket i sin tur förklaras av den ”konstgjorda” koloniseringen på 1200-talet, som inte gav de betingelser för samarbete, t ex kring odlingen av jorden, som under flera århundraden hade utvecklats i väst.

Sådana skiljaktiga uppfattningar tycks dock inte ligga längre ifrån varandra än att de genom en kritisk eklekticism kan sammanföras i ett rangordnat förklaringsystem. Andersons och Brenners uppfattningar är inte oförenliga, Brenners bara mer grundläggande. Östeuropas militära sårbarhet såväl som städernas och statsmaktens svaghet är betingad av de agrara klassförhållandena och under den sekellånga process, då livegenskapen vinner fullständig dominans, ingår dessa faktorer i en självförstärkande växelverkan. Wallerstein och Brenner är svårare att harmonisera, men i det ögonblick då ”skevheten” mellan öst och väst är etablerad (på Brenners premisser) och en — om än begränsad — industrikapitalistisk uppbyggnad har ägt rum i väst, så blir upprättandet av världsmarknaden en central orsak till den skiljaktiga

⁴¹ R. Brenner, ”The Origins of Capitalist Development: a Critique of NeoSmithian Marxism”, *New Left Review*, nr 104 (1977).

⁴² Jfr J. de Vries, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500-1700* (New Haven 1974).

europiska utvecklingen. Som det kommer att framgå hänvisar då också Brenner själv till marknadsförhållandena som den väsentligaste förklaringen till den fortsatta östeuropeiska utvecklingen av de feudala banden och därav följande produktivitetsblockering. Wallerstein försöker uppenbarligen förklara långt mera med sin modell, än vad den kan bära. Men med alla reservationer i tanken må det dock gottskrivas honom, att han så djärvt har sökt konkretisera de komplicerade problemen kring upprättandet av världsmarknaden. I otaliga andra framställningar har man i tid och otid dragit in den som en "deus ex machina", som man automatiskt skulle kunna stödja sig på, när de nationella konjunktursvängningarna skulle förklaras.⁴³ Om inte annat så har i varje fall farorna därmed nu otvetydigt klarlagts.

Naturligtvis finns det uppfattningar, som inte kan förenas, och eklekticismen bör inte upphöjas till generell princip. Men i ljuset av tidigare erfarenheter kan det utifrån en snäv vetenskaplig betraktelse finnas skäl för att varna för en ny exklusiv fastfrysning av diskussionen. I debatten mellan Dobb och Sweezy fanns det inte mycket av lyhördhet mellan parterna och det är litet beklämmande, att flera av de frågor, som trots allt tycktes ha lösts den gången, nu åter dyker upp som en konfrontation mellan Brenner, Wallerstein och delvis Anderson (ackompanjerade av Hindess' och Hirsts tillrop från parketten).⁴⁴

Dessa meningsskiljaktigheter är å den andra sidan inte bara begränsade vetenskapliga mellanhavanden; de har direkta följder för värderingen av de revolutionära rörelsernas aktuella uppgifter. Eller kanske snarare: den skiljaktiga synen på vad som bestämmer övergångsprocessen härrör från olika uppfattningar om kapitalismens karaktär. För den Gramsci-inspirerade Anderson är det avsikten att visa de historiska förutsättningarna för skillnaden mellan den ryska absolutism Lenin bekämpade 1917 och den moderna borgerliga staten för att därigenom nå fram till — eller i varje fall motivera — en revidering av Lenins revolutionsstrategi.⁴⁵ Konsekvenserna av Wallersteins modell är att vi idag har en kapitalistisk världsekonomi, som också de så kallade socialistiska länderna ingår i och är underordnade. I kärnområdet finns inte någon revolutionär potential, emedan proletariatet är "mutat" och förborgerligt med hjälp av en del av den mer-produkt, som pressats ut från periferien. Det enda område (om något), varifrån det kapitalistiska systemet kan hotas, är periferien.⁴⁶ Slutligen medför Brenners ständiga betoning av att det är människan, som skapar historien, ett mer traditionellt fasthållande vid proletariatets revolutionära styrka. I polemik mot Wallerstein framhäver han också det giltiga i Lenins och Trotskijs uppfattningar, att en allians mellan de revolutionära rörelserna i såväl i- som u-länderna är en förutsättning för kapitalismens avskaffande.⁴⁷

Det är viktigt att ta fasta på denna underström i diskussionen även om den kan förefalla irrelevant i förhållande till traditionella vetenskapskriterier. Om historieforskningen skall kräva att lägga beslag på vår uppmärksamhet, måste den också ha anknytning till vår situation i dag: som en källa till personlig och klassmässig inspiration och identitetsskapande, som ett

⁴³ Bland de få andra försök att precisera innebörden av den yttre marknadens utveckling märks H. Gerstenberger, "Zur Theorie der historischen Konstitution des bürgerlichen Staates", *Probleme des Klassenkampfes*, nr 8-9 (1973) och Hobsbawns mer nyktra *Industry and Empire* (Harmondsworth 1969), s. 34-55.

⁴⁴ I B. Hindess' och P. Q. Hirsts inflytelserika men ofta odrägligt skolastiska *Pre-capitalist Modes of Production* (London 1975) används en antievolutionär och antiempirisk ansats, som skiljer sig radikalt från Anderson och Wallerstein. På en althusseriansk grundval har H. och H. försökt ge en utvecklat teoretisk bestämning av inventariet i de gängse produktionssätten; en god kritisk diskussion av T. Asad och H. Wolpe finns i *Economy and Society*, 5:4 (1976). H. och H. har bl a följt upp boken med den självkritiska *Mode of Production and Social Formation* (London 1977). I en stark polemisk anmälan av Anderson har Hirst angripit inte bara den teoretiska grundvalen och de politiska implikationerna för hans projekt utan också hela relevansen av att diskutera orsakerna till kapitalismens genombrott i Västeuropa, *Economy and Society*, 4:4 (1975).

⁴⁵ Denna bakgrund för projektet framträder särskilt tydligt i hans artikel "Staten og neokapitalismen", *Zenit*, 1968:1.

⁴⁶ Jfr i synnerhet de i not 40 nämnda artiklarna.

⁴⁷ "The Origins of Capitalist Development" (jfr not 41), s. 90-92.

korrelerat till föreställningen om kapitalismens "naturlighet" och som ett led i en fördjupad förståelse av villkoren för dess etablering, utveckling och därigenom också dess övervinnande. Att den olösliga växelverkan mellan tolkningen av äldre och nyare tids historia kommer så tydligt fram just i förbindelse med diskussionen om övergången från feodalismen till kapitalismen, är i sig själv ett tecken på ämnets väsentlighet. Det betyder i gengäld också, att debatten antagligen kommer att vara levande så länge man finner det relevant att diskutera övergången från kapitalism till socialism.

Brenners artikel har i *Past and Presenty* nr 78 och 79 (februari och maj 1978) varit föremål för en större, ännu oavslutad debatt med deltagande av M.M. Postan, Heidi Wunder, Le Roy Ladurie och Guy Bois. Kritiken har i huvudsak aktats mot empiriska svagheter i artikeln men har enligt min uppfattning inte kunnat drabba huvudlinjen. Bois' kommentar (i nr 79) är mer principiellt upplagd; han pläderar för en "logisk" analys med utgångspunkt i det feodala produktionssättets rörelselag och angriper i synnerhet Brenner för godtyckligt indragande av politiska faktorer.

Därutöver kan det vara skäl att framhäva tre nya publikationer i anslutning till övergångsdiskussionen. I *Cambridge Journal of Economics*, 2:2 1978, har Brenner företagit en systematisk värdering av Dobbs bok från 1946 i ljuset av nyare forskningsresultat. R.S Duplessis har gjort en klar och informativ översikt över den marxistiska debatten från Marx via Dobb och fram till Wallerstein i *Radical History Review*, 3:4 1977. Slutligen har det utkommit en stor antologi över feodalismdebatten: L. Kuchenbuch och B. Michael, *Feudalismus — Materialien zur Theorie und Geschichte* (Frankfurt 1977). Här finns samlat ett brett urval av de viktigaste marxistiska inläggen (i synnerhet från Sovjet och Frankrike) samt enskilda icke-marxistiska uppsatser. Utgivarna har kompletterat med fylliga kommentarer och bibliografier samt en väsentlig efterskrift om det feodala produktionssättets struktur och dynamik. Denna antologi kan alltså tjäna som en lämplig utgångspunkt för en fördjupad sysselsättning med ämnet.

Robert Brenner: Klasstrider och ekonomisk utveckling under feodalismen

När man söker ge generella förklaringar till de processer av långsiktig ekonomisk förändring, som inträffade i Europa under medeltiden och den nya tidens början, så sker det fortfarande nästan uteslutande i termer av vad som löst kan kallas ”objektiva” ekonomiska krafter, i synnerhet demografiska växlingar samt tillväxten av handel och marknader. Utifrån dessa krafter har en mängd modeller konstruerats. Men oavsett modellens exakta utseende och om förändringens drivkraft anses härröra från urbaniseringen och handelns tillväxt eller en självständig demografisk utveckling, låter man vanligen en marknadsmekanism av tillgång och efterfrågan stå för den grundläggande teoretiska underbyggnaden. Den agrara ekonomins reaktion på ekonomiska krav av varjehanda ursprung betraktas som mer eller mindre givet, något som sker mer eller mindre automatiskt och i en riktning som ekonomiskt bestäms av ”lagarna om tillgång och efterfrågan”.

Då man konstruerar dessa ekonomiska modeller, behandlas frågan om klasstrukturen på olika sätt. Ett typiskt påstående är att man (tillfälligt) av olika analytiska skäl abstraherar bort den sociala och klassmässiga strukturen.¹ Faktum kvarstår dock, att klasstrukturen nästan oundvikligen tenderar att smyga sig tillbaka in i den faktiska förklaringsprocessen, dvs i tillämpningen av modellen på en specifik ekonomisk-historisk utveckling. Ibland införs den ad hoc för att förklara en historisk utveckling, som modellen inte kan täcka. Vanligare är dock att klasstrukturen medvetet eller omedvetet helt enkelt integreras i modellen, och i huvudsak betraktas som skapad av eller föränderlig genom de objektiva ekonomiska krafter utifrån vilka modellen ursprungligen konstruerades. I de mest konsekventa framställningarna förnekar man öppet eller outtalat själva förekomsten av en klasstruktur. Den långsiktiga ekonomiska utvecklingen förstås i termer av förändrade institutionaliserade relationer av ”jämnt byte” mellan kontraktsbundna individer som handlar med olika, relativt knappa ”faktorer” under skiftande marknadsförhållanden.²

Jag vill här hävda, att sådana försök till ekonomiskt modellbyggande redan från början är dömda att misslyckas, just därför att det, för att uttrycka sig grovt, är klassrelationernas och klassmaktens struktur som avgör på vilket sätt och i vad grad givna demografiska och kommersiella förändringar påverkar långsiktiga tendenser i fråga om inkomst och ekonomisk tillväxt — och inte omvänt. Begreppet klasstruktur, som jag här vill använda det, har två analytiskt åtskilda men historiskt förenade aspekter.³ För det första de omedelbara producenternas relationer till varandra, sina verktyg och jorden i den omedelbara produktionsprocessen — det som brukar kallas ”arbetsprocessen” eller de ”samhälleliga produktionskrafterna”. För det andra de inneboende, konfliktfyllda äganderelationerna — i sista hand alltid, direkt eller indirekt, säkrade genom våld — varigenom en obetald del av det producerade frånhands de omedelbara producenterna av en klass icke-producenter. Detta kan kallas ”äganderelationen” eller ”relationen av överskottstillägnelse”. Det är utifrån dessa båda relationer som man definierar de grundläggande klasserna i ett samhälle de omedelbara producenternas klass(er) å den ena sidan och överskottstillägnarnas klass(er) å den andra.⁴ Jag vill hävda, att när olika

¹ Se text nedan, avsnitt I A. M M Postan, ”Moyen Age”, *IXe Congres International des Sciences Historiques*, Rapports, I (Paris 1950), s 225 ff.

² Ett aktuellt försök att tillämpa detta synsätt på uttolkningen av de socioekonomiska förändringarna under medeltiden och den nya tidens första del är Douglass C North/Robert Paul Thomas, *The Rise of the Western World*, Cambridge 1973.

³ De följande definitionerna härstammar naturligtvis från Karl Marx. Se särskilt ”Förord” till *Till kritiken av den politiska ekonomin*, ”Inledning” till *Grunddragen ...* samt kap. 47 och 51 i *Kapitalet*, III, (”Den kapitalistiska jordröntans uppkomst” och ”Fördelningsförhållanden och produktionsförhållanden”).

⁴ Detta medför inte nödvändigtvis att klasser skulle existera eller skulle ha existerat i alla samhällen. Klasser kan enligt min åsikt sägas existera endast när det finns en ”överskottstillägnelse” eller egendomsrelation av det speci-

klasstrukturer, specifika ”äganderelationer” eller ”relationer av överskottstillägnelse” väl en gång har etablerats, så framtvingar de rätt snäva gränser och möjligheter och rätt specifika mönster för ett samhälles ekonomiska utveckling. Samtidigt menar jag att klasstrukturer tenderar att vara ytterst motståndskraftiga gentemot ekonomiska krafter; de skapas eller förändras i regel inte av ändrade demografiska eller kommersiella tendenser. Därav följer att långsiktiga ekonomiska förändringar, och framför allt inte ekonomisk tillväxt, inte på något adekvat sätt kan analyseras utifrån uppkomsten av en viss kombination av ”relativt knappa faktorer”, om man inte först har specificerat klassförhållandena; ja, påverkan från till synes likartade ekonomiska betingelser kan ge motsatta resultat. Kort sagt, för att helt kunna förstå en långsiktig ekonomisk utveckling, tillväxt och/eller tillbakagång under senmedeltiden eller nya tidens första del måste man analysera de relativt självständiga processer varigenom särskilda klasstrukturer, i synnerhet relationer av ägande och överskottstillägnelse, upprättas, och särskilt de klasskonflikter som de ger (eller inte ger) upphov till. Ty det är resultatet av sådana klasskonflikter — i bekräftandet av tidigare äganderelationer eller dessas undergång med åtföljande 28 etablering av nya strukturer — som kanske ger nyckeln till den långsiktiga ekonomiska utvecklingen i Europa under senmedeltiden och den tidigare nya tiden, samt mera generellt till övergången från feodalism till kapitalism.

Formulerade i så allmänna termer kan de föregående påståendena och definitionerna förefalla vaga. Jag vill försöka ge dem innehåll genom att kombinera dem med en kritik av vissa centrala förklaringssteman i den ekonomiska historieskrivningen om senmedeltidens och den tidiga nya tidens Europa, ett fält där de knappast har tagits för givna, utan där ett ekonomiskt-deterministiskt modellbyggande tycks inta en helt dominerande ställning. Jag kommer därför att koncentrera mig på två olika övergripande tolkningar av de långsiktiga ekonomiska förändringarna i Europa under medeltiden och den tidigare nya tiden. Den ena kan kallas den demografiska modellen och den andra kommersialiseringsmodellen. Den förra växte fram ur en kritik av den senare, men jag tänker försöka visa att båda stöter på likartade problem.

Den demografiska modellen

Redan så tidigt som 1958 erkände H J Habakkuk i sin bekanta artikel ”The Economic History of Modern Britain”, att den s k demografiska faktorn alltmer kommit att dominera den ekonomiska historieskrivningen om Europa ända fram till och med industrialismens tidsålder. Som Habakkuk skrev:

”För dem som är ute efter ett dominerande mönster finns uppenbarligen elementen till hands för en heroiskt förenklad version av den engelska historien före 1800-talet, där de långsiktiga förändringarna i priser, inkomstfördelning, investeringar, reallöner och migration bestäms av förändringar i befolkningstillväxten. Ökande befolkning ger stigande priser, stigande vinster från jordbruket, låga realinkomster för befolkningens stora massa, ogynnsamma bytesvillkor för industrin. Med variation för samhällsinstitutionernas förändringar skulle detta kunna vara en beskrivning av 1200-talet, 1500-talet, det tidiga 1600-talet och perioden 1750-1815. Sjunkande eller stillastående befolkning med nedpressade vinster inom jordbruket men med höga inkomster för folkets stora massa skulle kunna sägas känneteckna de mellanliggande perioderna.”⁵

Långt före Habakkuks artikel hade M M Postan lagt fram grunddragen till det som blivit standardtolkningen av de långsiktiga socioekonomiska förändringarna under medeltiden. Hans demografiska synsätt har nu fullständigats och kodifierats i hans avsnitt ”Medieval Agrarian Society in its Prime: England” i *Cambridge Economic History of Europe*.⁶ I stort sett

fika slag som här avses, en som i sista hand inte bygger på frivillig överenskommelse och antingen direkt eller indirekt säkras med hjälp av våld.

⁵ H J Habakkuk, ”The Economic History of Modern Britain”, *Journal of Economic History*, XVIII (1958), s 487.

⁶ M M Postan, ”Medieval Agrarian Society in its Prime: England”, *The Cambridge Economic History of Europe*,

samma argumentering har nu dessutom genomförts för 1500- och 1600-talens del av P J Bowden i *Agrarian History of England and Wales*.⁷ Denna metod har heller inte begränsats till den engelska ekonomiska historien, där den nu mer eller mindre blivit norm. Den har rigoröst tillämpats i det kanske mest inflytelserika arbetet inom fransk socio-ekonomisk historia under förindustriell tid, E Le Roy Laduries klassiska monografi *Les paysans de Languedoc*.⁸ Med sådana framstående företrädare är det knappast förvånande, att vad som skulle kunna kallas sekulär malthusianism har uppnått något av en ortodox ställning. Dess cykliska dynamik har ersatt den enkelspåriga ”marknadstillväxten” som nyckel till långsiktiga ekonomiska och sociala förändringar i det förindustriella samhället.

Det kan heller inte förnekas att den malthusianska modellen utifrån sin egen terminologi har ett slags tvingande logik. Om man utgår från antaganden om först en ekonomisk oförmåga att förbättra jordbrukets produktivitet, och sedan om en naturlig tendens hos befolkningen att föröka sig med begränsad tillgång av jord, kan det förefalla naturligt med en åtföljande inkomstfördelningsteori. Med fallande avkastning från jordbruket till följd av att jordens bördighet minskar och att man tar allt mer marginell jord i besittning, kan man logiskt vänta sig att efterfrågan överstiger tillgången. Bytesvillkoren utvecklas till nackdel för industrin och till förmån för jordbruket. Vi får fallande löner, stigande livsmedelspriser och, vilket är det viktigaste, ett samhälle som i huvudsak består av godsägare och landbönder, stigande jordränta. Dessutom har modellen en inbyggd mekanism för själv-korrigerande, som automatiskt bestämmer dess egen riktningförändring, och en långsiktig dynamik. Den allt längre gående jordstyckningen eller överbefolkningen på brukningsenheter och de alltmer uttömda tillgångarna innebär en ”överbefolkning”, som för till malthusianska korrigeringar, särskilt hungersnöd och svält. Detta får till följd en befolkningsminskning eller -kollaps, och en utveckling av inkomstfördelningen som går i motsatt riktning till den första fasen. Som Habbakkuk framhåller har denna tvåfasmodell nu tillämpats på nästan hela perioden 1050-1800. Ja, denna sekellånga motion biséculaire (tvåfasrörelse) tycks fånga själva kärnan i den ”traditionella ekonomin”. Som Le Roy Ladurie koncist fastslår: ”Malthus kom för sent.”

Ironiskt nog stämde inte Malthus' modell för den uppåtstigande industriella ekonomi, som han analyserade, utan för det stagnerande och efterblivna samhälle ur vilken denna hade uppstått. För Le Roy Ladurie föreföll mönstret i själva verket så ”oundvikligt” att det inbjöd till analogier från biologi och fysiologi. Det rurala Languedocs historia under sexhundra år skulle enligt honom ses som ”en social strukturs ofantliga andning”.⁹

Demografi, inkomstfördelning och ekonomisk tillväxt

Den sekulära malthusianismen förefaller nästan felfri utifrån sina speciella premisser och åtföljande få variabler. Vad som måste ifrågasättas är emellertid dess relevans när det gäller att förklara faktisk historisk förändring. Kan man säga att modellens antaganden och konstanter, ja själva dess dynamik, belyser de avgörande villkoren och processerna bakom de olika långsiktiga ekonomiska förändringarna i senmedeltidens och den tidiga nya tidens Europa? Eller är det tvärtom så att de fördunklar dem? I sin klassiska artikel från 1950, där han lade fram sin demografiska modell för den medeltida ekonomiska utvecklingen i Europa, var Postan noga med att ange, att han endast intresserade sig för det som han kallade det medeltida samhällets ”ekonomiska bas”. ”Ekonomisk bas” definierade han som ”folkmängd och uppodling, produktionsteknik och den ekonomiska verksamhetens allmänna utveckling; i korthet alla de ekonomiska förhållanden som kan diskuteras utan att man koncentrerar sig på

I, andra upplagan, (red. M M Postan), Cambridge 1966.

⁷ P H Bowden, ”Agricultural Prices, Farm Profits, and Rents” H P R Finberg (red), *The Agrarian History of England and Wales*, IV (Joan Thirsk/red/, ”1500-1640”), Cambridge 1967.

⁸ E Le Roy Ladurie, *Les paysans de Languedoc*, I-II, Paris 1966.

⁹ Ibid, ”Introduction”, särskilt s 8; se även ”Conclusions”, särskilt s 652-54.

hur juridiska och sociala institutioner eller klassförhållanden yttrar sig”.¹⁰ Postan hävdade, att det som gjorde det ”möjligt och nödvändigt att behandla denna ämnesgrupp sammanhållet” och med klassförhållandena bortabstraherade var, att ”de alla nyligen förts in i diskussionen om den allmänna utvecklingen av den ekonomiska verksamhetens, eller för att använda det mer fashionabla begreppet, 'den samhällliga inkomstens långsiktiga rörelser' ”.¹¹ Kan man verkligen på ett meningsfullt sätt behandla problemen kring utvecklingen av Postans s k ekonomiska bas och på samma gång bortse från ”klassförhållandena”?

När det gäller inkomstfördelningens långsiktiga tendenser vill jag hävda, att den malthusianska modellen stöter på särskilt svårösliga problem i jordinnehavets under medeltiden och den tidiga nya tiden alltid osäkra och omstridda karaktär. Å ena sidan var själva fördelningen av jordägandet mellan godsägare och landbonde ifrågasatt hela perioden igenom. Kunde landbönderna uppnå arvsrätt och fixerade arrenden, dvs i huvudsak full besittningsrätt till jorden? Det skulle i så fall förändra arrendets innebörd och äventyra godsägarklassens livskraft. Å andra sidan kunde en annan fråga uppstå i lägen där godsägaren säkerställt sitt jordäggande: kunde han erhålla utomekonomisk makt över sin arrendators person, kontrollera äktenskap och i synnerhet jordöverlåtelser och landböndernas rörlighet? I så fall uppstod möjligheten att påtvinga dessa ”utomekonomiska” eller godtyckliga pålagor – avgifter som föll utanför sedvänjan eller vad den relativa knappheten på faktorer kunde föreskriva. Om man vill förklara hur inkomstfördelningen utvecklades under senmedeltiden och den nya tidens tidigare del, räcker det inte med att redogöra för hur fördelningen av den omedelbara produkten från jorden förändrades, utan man måste även förklara de tidigare frågorna om fördelningen av jord mellan godsägare och landbonde samt den direkta användningen av våld i arrendeförhållandet. Några ekonomhistoriker har försökt att ta itu med detta problem genom att bestrida eller strunta i dess existens, framför allt genom att beskriva ekonomin i termer av kontraktsförhållanden mellan enskilda innehavare .av knappa tillgångar såsom militärt kunnande och utrustning, jord, agrar arbetskraft osv.¹² Andra har försökt att komma tillrätta med problemet genom att uppta det i sin ekonomiska grundmodell. De hävdar direkt eller indirekt, att egendomsfördelning och ett framgångsrikt användande av våld i

¹⁰ M M Postan, ”Moyen Age”, s 225.

¹¹ Ibid.

¹² Se t e x D C North/R P Thomas, vilka hävdar att ”livegenskapen i Västeuropa i grunden var ett kontraktsarrangemang där arbetstjänster byttes mot de offentliga tjänsterna beskydd och rättvisa”: ”The Rise and Fall of the Manorial System: A Theoretical Model”, *Journal of Economic History*, XXXI, (1971), s 778. North och Thomas kan göra detta påstående därför att de antar (a) att den livegne ”i huvudsak var skyddad från godtyckliga pålagor” och (b) att de livegna i avsaknad av ”en central våldsauktoritet” i grunden var fria, särskilt när det gällde att flytta, och att resultatet blev en ”rudimentär arbetsmarknad”. Som jag ser det är dessa påståenden förenliga inbördes men oförenliga med livegenskapens realiteter, just därför att livegenskapen till sitt väsen inte var av kontraktskaraktär. Det fans ingen ”ömsesidig överenskommelse” mellan godsägare och livegen, detta som enligt North och Thomas skulle definiera ett kontrakt. Tvärtom var det just godsägarnas godtyckliga pålagor på bönderna och deras kontroll över böndernas rörlighet, två ömsesidigt förbundna företeelser, som var det för den medeltida livegenskapsekonomin utmärkande; en överskottstillägnelse genom direkt användning av våld och inte, genom kontraktsreglerat, lika byte, som North och Thomas vill ha det till. De problem som är förknippade med Norths och Thomas' synsätt görs tydliga i deras redogörelse för livegenskapens ursprung: ”Individer med överlägsna militära färdigheter och utrustning var helt nödvändiga för att skydda bönderna, vilka var militärt utbildade och i övrigt hjälplösa. Vi har här ett klassiskt exempel på en offentlig tjänst, ty det var omöjligt att beskydda en bondefamilj utan att också beskydda dess grannar. I sådana fall var tvånget nödvändigt för att man skulle kunna komma över den enskilde bondens drift att låta sina grannar betala kostnaderna, och *godsägarens militära styrka tillhandahöll det erforderliga våldet.*” a a, s 29 f (min kursiv). Denna förklaring inte bara utelämnar den grundläggande frågan om klasser: hur förklarar vi fördelningen av jord, våldsmedel och militär färdighet i ett samhälle? Den undergräver också författarnas egen argumentering om livegenskapens i grunden kontraktsmässiga karaktär, ty här medger man öppet att den livegne tvingas. Att fortsättningsvis säga, att ”godsägarens makt att exploatera sina livegna . . . inte var obegränsad utan hämmades (i ytterlighetsfallet) av den livegnes möjlighet att smita sin väg” (s 30), eliminerar inte den grundläggande svårigheten, den att man försöker behandla livegenskapen som kontraktsmässig samtidigt som man erkänner dess grundläggande tvångskaraktär.

arrenderelationen på lång sikt blir föremål för samma slags tillgång-efterfrågetryck som fördelningen av själva produktionsresultatet, och därför i stort sett kommer att utvecklas åt samma håll. Jag skall empiriskt försöka visa att det inte är så och i stället hävda, att vi har att göra med grundfrågor om klassrelationer och klassmakt, som bestäms i relativ självständighet från ekonomiska krafter.

De demografiska uttolkarna av senmedeltidens och den tidiga nya tidens ekonomi stöter på ännu allvarligare problem i sina försök att förklara den totala produktionens utveckling, ekonomisk tillväxt och stagnation, än vad de gör ifråga om inkomstfördelningen. När de förutsätter en minskande produktivitet inom jordbruket, är detta visserligen rimligt för de flesta om än inte för alla förindustriella ekonomier i Europa. Dessa ekonomiska historiker har faktiskt klart kunnat blottlägga några av de tekniska och ekonomiska rötterna till den på lång sikt sjunkande avkastningen genom sina forskningar kring problemet att vidmakthålla jordens bördighet vid brist på husdjur och gödning, särskilt under förhållanden av efterbliven teknisk och agrar organisation samt låg investeringsnivå.¹³

Att på detta sätt fastställa de betingelser som ledde till långsiktig stagnation är emellertid inte detsamma som att faktiskt förklara fenomenet, ty det finns ingen verklig redogörelse för varför sådana förhållanden bestod. Att som Le Roy Ladurie förklara den ekonomiska "stelheten" som "'frukten' av teknisk stagnation, kapitalbrist, avsaknad av företagarganda och nytänkande" är i själva verket att förutsätta det som skall förklaras.¹⁴ Det motsvarar försöken att förklara ekonomisk tillväxt bara som en följd av att en ny produktionsorganisation, en ny teknik och en ny investeringsnivå införts. Dessa faktorer förklarar naturligtvis inte den ekonomiska utvecklingen, de beskriver bara vad ekonomisk utveckling är. Den ihållande stagnationen inom de flesta traditionella europeiska ekonomierna under senmedeltiden och den nya tidens början kan inte fullständigt förklaras, om man inte tar hänsyn till den faktiska ekonomiska tillväxt, som erfors av några av dessa ekonomier, de som verkligen utvecklades. Mer allmänt kan man säga, att ekonomisk efterblivenhet inte helt kan förstås utan en adekvat teori om ekonomisk utveckling. I sin beskrivning av den specifika tvåstadie-agrarekonomiska cykel, som startade i ett antal europeiska ekonomier under medeltiden och den nya tidens början genom fallande produktivitet i jordbruket, har de malthusianska teoretikerna verkligen isolerat ett viktigt mönster av långsiktig ekonomisk utveckling och stabilitet. Men denna dramatiska tvåfasrörelse är inte allmängiltig ens för traditionella samhällen, och den kräver dessutom fortfarande en tolkning.¹⁵ Jag vill hävda, att den malthusianska cykeln av långsiktig stagnation liksom andra former av ekonomisk efterblivenhet fullt kan förstås endast som en produkt av etablerade strukturer av klassförhållanden (särskilt "relationen av överskottstillägnelse"), på samma sätt som ekonomisk utveckling helt kan förstås bara som resultatet av att det uppkommit nya klassrelationer, som varit gynnsammare för en ny produktionsorganisation, tekniska innovationer och högre produktionsinvesteringar. Dessa nya klassförhållanden var i sin tur resultatet av tidigare, relativt självständiga klasskampprocesser.

Den demografiska modellen i ett jämförande perspektiv

Jag hoppas att dessa invändningar blir mer övertygande, när de konkretiseras i särskilda

¹³ M M Postan, "Medieval Agrarian Society in Its Prime: England" s 548-70; dens, "Village Livestock in the Thirteenth Century", *Economic History Review*, andra serien XV (1962); J Z Titow, *English Rural Society 1200-1350*, London 1969.

¹⁴ E Le Roy Ladurie, a a, s 634. Le Roy Ladurie tycks ibland vilja betrakta den ekonomiska utvecklingen som i grunden varande det omedelbara resultatet av synbarligen autonoma tekniska innovationsprocesser. Han säger sålunda, "att det var samhällets teknologiska svaghet ... dess bristande förmåga att höja produktiviteten, dess kvardröjande och definitiva oförmåga att öka produktionen, som skapade det hinder som vid periodens slut hejdade dess nästan-tvåfas (quasi-biséculaire) tillväxt av befolkning och små-bondeäggande", s 639. Se även nedan, not 37.

¹⁵ Jfr Clifford Geertz, *Agricultural Involution*, Berkeley 1963.

historiska fall. Min kritikmetod är ytterst enkel och påtaglig. Den går ut på att iaktta likartade demografiska trender i Europa under sex- eller sjuhundraårsperioden mellan 1100- och 1700-talen och påvisa de högst olika resultat de fick för den agrara strukturen, särskilt för inkomstfördelning och ekonomisk utveckling. På så vis kan jag påvisa de inneboende problemen i Postans (för 1100-1400-talen) och Le Roy Laduries (för 1500-1700-talen) komplementära och besläktade demografisk-deterministiska modeller.

Enligt Postan utmärks 1100- och 1200-talen av ekonomisk tillväxt. Det leder till att marginella jordar tas i besittning och att jorden blir mindre bördig, kort sagt till en ökande efterfrågan på de relativt inflexibla tillgångarna av livsmedel och jord, vilket leder till ökade livsmedelspriser och jordränta. Men Postan är naturligtvis medveten om att vi under denna period har att göra med en mycket speciell form av ränta. Det förekommer mycket litet av direkt arrendering och kontrakt. I stället har vi ett system av teoretiskt fixerade men i själva verket fluktuerande sedvanerätter och åligganden, som bestämmer villkoren kring jordinnehavet. Dessa specificerar först och främst de reguljära (utåt fixerade) avgifter som landbonden skall betala åt godsägaren för att få behålla sin jord. Därutöver fastställde de emellertid ofta ytterligare villkor för jordinnehavet: godsägarens rätt att pålägga ytterligare, extraordinära pålagor (skatter och böter), landbondens rätt att använda, överföra och ärva jord samt slutligen hans rätt att disponera över sin egen person, i synnerhet hans frihet att röra sig. Nu hävdar Postan att dessa senare villkor, vilka sammantaget bestämmer landbondens hävdvunna ställning, dennes frihet eller ofrihet, i den mån de är relevanta för långsiktiga ekonomiska trender, mer eller mindre direkt kan infogas i hans demografiska modell av tillgång och efterfrågan.

Den centrala poängen för Postan är, att till följd av det befolkningstryck som utvecklades år 1200-talet en period då godsägarnas ställning gentemot landbönderna förbättras inte bara på de områden, där det uppstått vad som skulle kunna kallas en modern jordbesittning, utan också i den sk hävdesektorn. Konkurrensen om jord förmår således landbönderna att acceptera en allvarlig försämring av sin personliga ställning och sina arrendevillkor för att få behålla jorden, och detta förvärrar i sin tur den allmänt försämrade ekonomiska situation som tillgång/efterfrågekrafterna utsätter dem för. För att få behålla sin jord måste landbönderna därför underkasta sig i synnerhet (a) tilltagande godtyckliga skatter (böter, avgifter) som påförs utöver och vid sidan av den traditionella räntan, och (b) en ökande dagsverksskyldighet på godsägarens huvudgård. Dessa ökade avgifter är den viktiga delen av godsägarens ökade förmåga att kontrollera landbönderna och bestämma deras villkor. Med andra ord kan för Postan de utomekonomiska relationerna mellan godsägare och landbonde — i synnerhet de avgifter som förknippas med landböndernas tilltagande ofrihet — förstås i termer av samma slags ”relativa knapphet på faktorer”-argument som gäller för de rent marknadsbestämda kontraktsförhållandena, och leder till samma resultat ifråga om inkomstfördelningen mellan godsägare och landbonde. Som Postan säger: ”Arbetskraftens fluktuation fordrar ingen annan förklaring än den som ges av det vanliga samspelet mellan tillgång och efterfrågan — efterfrågan på den livegnes tjänster och tillgången på hans arbetskraft.”¹⁶

1300- och 1400-talen bevitnade en befolkningsnedgång till följd av fallande produktivitet, hungersnöd och pest. Till slut ledde den demografiska katastrofen till en drastisk omkastning i förhållandet mellan människa och jord. Postan hävdar därför helt följdriktigt, att denna demografiska förändring ledde till ett förhållande motsatt det som hade rått på tolvhundratalet. Knappheten på landbönder medförde inte bara en nedgång i jordräntenivån, utan också i godsägarens förmåga att inskränka på böndernas rörlighet och bondefriheten i allmänhet. När godsägarna tävlar om att erhålla dessa otillräckligt många arrendatorer, leder det enligt

¹⁶ M M Postan, ”The Chronology of Labour Services”, *Transactions of the Royal Historical Society*, fjärde serien, XX (1937), s 171. För det föregående se dens, ”Medieval Agrarian Society in Its Prime: England” s 552 f och 607-09.

lagarna om tillgång och efterfrågan inte bara till fallande räntor i största allmänhet och dagsverksskyldigheter i synnerhet, utan också till att godsägarna ger upp sin rätt att kontrollera bönderna. Befolkningskatastrofen leder till livegenskapens fall.¹⁷

Le Roy Ladurie tar upp cykeln där Postan lämnade den, dvs mot slutet av 1400-talet. Livegenskapen existerar nu inte längre vare sig i England eller större delen av Frankrike. I stället har vi i båda länderna ett samhälle av fria bönder, där några innehar sin jord genom något slags kontrakt med godsägarna, medan andra uppnått en ställning som påminner om full besittningsrätt. (Jag återkommer till detta lite senare). Hur som helst får vi, som vi noterat, en upprepning av den tvåfasrörelse som Postan drog upp för 1100- och 1200-talen, dvs först en uppåtgående rörelse i befolkningstalet under ”det långa femtonhundratalet”, som leder till stigande arrenden, fallande löner och uppklyvning av böndernas gårdar. En drastiskt fallande produktivitet för sedan till demografiska katastrofer under 1600-talet, ett omslag i trenden och den motsatta konfigurationen i termer av inkomst- och jordfördelning.¹⁸

Den uppenbara svårigheten med hela denna massiva byggnad är att den helt enkelt faller samman inför en jämförande analys. Liknande befolkningstrender ledde till olika resultat vid olika tidpunkter och i olika europeiska regioner. Sålunda kan vi fråga oss om det är legitimt att behandla demografisk förändring som en ”orsak”, än mindre som huvudvariabeln. Det stämmer att på 1200-talet en befolkningsökning åtföljdes av stigande jordräntor och en allmänt ökande kontroll över landbönderna från godsägarnas sida, inte bara i England utan även i delar av Frankrike (i synnerhet norr och öster om Parisregionen: Vermandois, Laonnais, Burgund).¹⁹ Men det är också så att det i andra delar av Frankrike (Normandie, Picardie) inte utvecklades någon mot-strömning till den långsiktiga tendens, som hade medfört att livegenskapen tidigare försvunnit.²⁰ Dessutom hände det i andra franska regioner (i synnerhet området kring Paris), att en försämring av landböndernas ställning just vid denna tid plötsligt upphörde och en mot rörelse inleddes, som på ett avgörande sätt etablerade deras frihet (och en nästan fullständig äganderätt) mot tolvhundratalets slut.²¹ Dessa motsatta trender fick uppenbarligen ett mäktigt inflytande på inkomstfördelningen. Som Postan själv framhåller kunde godsägarna utvinna vida högre jordräntor från livegna än från fria arrendatorer och kunde öka dessa avsevärt under 1200-talet.²² Postan hävdar emellertid, att ”anledningen till att godsägarna nu inte bara ville öka dagsverken utan även lyckades med det inte är svår att gissa. Med den tilltagande knappheten på jord och de växande köerna av människor som väntade på den, var det svårare att motstå jordägarens ekonomiska makt över sina arrendatorer.”²³

Det är givet att en befolkningstillväxt, som leder till stigande efterfrågan på jord, skulle tendera att öka en godsägares makt att utvinna jordränta i olika former från bönderna — men endast om godsägaren framgångsrikt hade hävdat sin rätt att kräva mer än en fixerad ränta. Det saken gäller är att de enda arrendatorer som under medeltiden var underkastade detta slags ”ekonomiska” makt från godsägarens sida — dvs påförandet av extra dagsverken och

¹⁷ Ibid, s 608-10. ”Till slut slog de ekonomiska krafterna igenom, och godsägarna fann att det effektivaste sättet att behålla arrendatorerna var att sänka arrendena och ta bort dagsverksskyldigheten.”, s 609.

¹⁸ E Le Roy Ladurie, a a.

¹⁹ M Petot, ”L'évolution de servage dans la France coutumière du XIe au XIVe siècle”, *Recueils de la Société Jean Bodin*, II (1937), s 155-64; Ch-E Perrin, ”Le servage en France et en Allemagne”, *Congres International des Sciences Historiques, Rapports*, III (Rom 1955), s 227 f; Guy Forquion, *Les campagnes de la région parisienne à la fin du moyen âge*, Paris 1970, s 175-79; Robert Fossier, *Histoire sociale de l'Occident médiéval*, Paris 1970, s. 161-63.

²⁰ Robert Fossier, *La terre et les hommes en Picardie jusqu' à la fin du XIIIe siècle*, Paris 1968, s 555-60. Se även i not 19 anförd litteratur.

²¹ G Fourquin, a a, s 160-72 och 189 f.

²² M M Postan, ”Medieval Agrarian Society in its Prime: England”, s 552 f, 603, 607 f och 611. Särskilt 603: ”... de penningpålagor som åvilade de livegna böndernas gårdar var tunga ... även jämfört med de fria arrendeböndernas”.

²³ Ibid, s 608 (min kursiv).

andra extra, ytterligare avgifter utöver den sedvanliga räntan, i synnerhet inträdesvederlag och taille — var ofria och bundna av livegenskap. Själva ställningen som fri arrendator (vilket i förbigående sagt omfattade en betydande del av befolkningen) förde på 1200-talet vanligtvis med sig just frihet från tungt (eller ökande) dagsverke på godsägarens gård och frihet från taille, inträdesvederlag och andra liknande avgifter.²⁴ Befolkningstryckets inverkan på kontrollen över jorden — vem som skulle vinna och vem som skulle förlora på en växande efterfrågan på jord samt stigande jordpriser och räntor — bestämdes av de överordnade klassrelationerna mellan godsägare och bönder. Poängen var att bönderna här liksom i England, sedan de väl blivit fria, endast betalade ett bestämt, hävdvunnet arrende. De kunde inte tvingas att betala ytterligare, godtyckliga räntor. Det är dessutom anmärkningsvärt att denna tendens mot inskränkning av räntan och upprättandet av ett fritt arrende i Paristrakten ägde rum i Frankrikes tätast befolkade region.²⁵

Den befolkningsmässiga tillbakagång som berörde hela Europa och började vid olika tidpunkter under 1300-talet reser liknande problem. I det långa loppet dominerades i England onekligen denna period av parallella trender av fallande räntor och uppgång för böndernas frihet, och helt säkert var det så under 1400-talet. Men i motsats därtill bevittnade 1300- och 1400-talen samtidigt en skärpning av godsägarnas kontroll över landbönderna i Katalonien, och detta inträffade uppenbarligen också i vissa delar av Frankrike (Bordelais, mellersta Frankrike).²⁶ Det är sant att livegenskapen i dessa områden och det mesta av Västeuropa var död vid 1500-talets början. I Östeuropa å andra sidan, särskilt i Pommern, Brandenburg, Ostpreussen och Polen, åtföljdes från det sena 1300-talet en nedgång i folkmängden av en så småningom framgångsrik strävan till utomekonomisk kontroll, dvs livegenskap, över vad som dittills hört till Europas friaste bönder.²⁷

År 1500 hade dessa kontinentala trender kommit långt i etablerandet av en av de stora skiljelinjerna i den europeiska historien, uppkomsten av en nästan helt fri bondebefolkning i Västeuropa, och böndernas nedsjunkande i ofrihet i Östeuropa.

Perioden från 1500 till 1750 markerade emellertid ytterligare en stor skillnad, som återigen sätter den malthusianska modellens förklaringsvärde ifråga. Det som denna gång lämnas utan förklaring är inte enbart frågan om inkomstfördelningen utan hela problemet med den ekonomiska utvecklingens dramatiska motsatta tendenser. Befolkningstillväxten åtföljs i vissa områden av en fortsatt långvarig stagnation, men i andra av en dramatiskt uppkommande, relativt självgenererande tillväxt. Som Le Roy Ladurie vill få oss att vänta ledde verkliga befolkningstillväxten i en stor del av Frankrike på 1500- och 1600-talen till ökad jordklyvning, stigande arrenden och sjunkande produktivitet. Och i andra regioner och vid andra tidpunkter får vi en klassisk försörjningskris, en demografisk katastrof och slutligen en ”vändpunkt i utvecklingen”.²⁸ Den parallella befolkningstillväxten i England under samma

²⁴ Se ovan, noterna 16, 22 och 23. R H Hilton, *The Decline of Serfdom in Medieval England*, London 1969, s 18 f, 24, 29-31. Grafiska illustrationer över de fria böndernas förmåga att stå emot även de mest bestämda (och desperata) ansträngningarna från de räntehungriga godsägarna även under 1200-talets befolkningsökning finns i Eleanor Searle, *Lordship and Community; Battle Abbey and its Banlieu, 1066-1538*, Toronto 1974, s. 163-66.

²⁵ G Fourquin, a a, särskilt s 170 ff.

²⁶ Pierre Vilar, *La Catalogne dans l'Espagne moderne*, I-III, Paris 1962, I s. 466 ff; Jaime Vicens Vives, *Historia de las Remensas en el Siglo XV*, Barcelona 1945, s 23 ff; Robert Boutruche, *La crise d'une société. Seigneurs et paysans du Bordelais pendant la Guerre de Cent Ans*, Paris 1963 (första upplagan 1947), s 321 ff; Isabelle Guérin, *La vie rurale en Sologne aux XIVe et XVe siècles*, Paris 1960, s 202 ff.

²⁷ F L Carstens, *The Origins of Prussia*, London 1954, s 80-84, 101-16; M Malowist, ”Le commerce de la Baltique et le probleme des luttes sociales en Pologne aux XVe et XVIe siècles”, *La Pologne au Xe Congrès International des Sciences Historiques a Rome*, Warszawa 1955, s 131-36 och 145 f; J Blum, ”The Rise of Serfdom in Eastern Europe”, *American Historical Review*, LXII, (1957), 820-22.

²⁸ Se t ex Pierre Goubert, ”Le milieu démographique”, *L'ancien régime*, I, Paris 1969; dens, Beauvais et le Beauvaisis de 1600 a 1730, Paris 1960; Jean Meuvret *Etudes d'histoire économique*, Paris 1971; Ernest Labrousse m fl, *Histoire économique et sociale de la France, II, 1660-1789*, Paris 1970.

period har emellertid ironiskt nog använts för att förklara en exakt motsatt utveckling. För att citera Bowden: ”Under stimulans av växande befolkning, ökande priser på jordbruksprodukter och stigande jordvärden intensifierades efterfrågan på jord, och denna brukades effektivare. Den odlade arealen utsträcktes. Stora gods byggdes upp på bekostnad av små gårdar.”²⁹

När befolkningen ökade i Frankrike skedde alltså en långtgående gårdsklyvning och produktiviteten minskade. I England gick däremot den förhärskande tendensen ut på att man byggde upp allt större enheter. Man koncentrerade egendomarna och arrenderade ut dem till en storarrendator, som i sin tur brukade dem med hjälp av lönearbetare. I takt med denna förändring av produktionsorganisationen skedde stora ökningarna i jordbrukets produktivitet som ledde till epokgörande resultat. Vid slutet av 1600-talet hade den engelska folkmängden återgått till sin höga nivå från 1200-talets slut, men där fanns inget av det demografiska mönstret från 1600-talets Frankrike: ingen fas B följde oundvikligen på fas A. I stället fick vi ett slutgiltigt uppbrytande av det malthusianska mönstret och en påtagligt ny form av kontinuerlig ekonomisk utveckling.³⁰

Kommersialiseringsmodellen

Innan jag presenterar det alternativ, som jag menar följer av den föregående jämförande analysen, bör det noteras att de båda mest framträdande representanterna för det befolkningscentrerade synsättet på ekonomiska förändringar i ett förindustriellt samhälle, Postan och Le Roy Ladurie, ursprungligen byggde upp sina modeller i opposition mot en förhärskande ortodoxi inom historieskrivningen, som åt handelns och marknadens tillväxt anvisade en roll som var ungefär jämförbar med den som de båda skulle komma att tillskriva befolkningen. Postan och Le Roy Ladurie attackerade sålunda häftigt de enkla och ensidiga föreställningar, enligt vilka marknaden bestämde både livegenskapens nedgång, vilken ofta helt enkelt identifierades med övergången från arbets- till penningränta och därmed tillkomsten av fria, kontraktbundna arrendatorer, och uppkomsten av ett kapitalistiskt jordbruk, ett storskaligt arrendejordbruk av klassiskt slag på basis av kapitalinvesteringar och lönearbete.

Handel och livegenskap

Postan sysselsatte sig särskilt med att visa, att marknadskrafterna under medeltiden långt ifrån automatiskt hade åstadkommit någon upplösning av livegenskapen, utan tvärtom kunde ha sammanfallit med en intensifiering av den. Han demonstrerade t ex, att i några områden, som var mycket tillgängliga för London-marknaden, tendensen mot ökad dagsverksskyldighet och godsägarreaktion var högst intensiv på 1200-talet. Kanske ges en ännu klarare illustration till Postans tes av de områden som under samma period stod under inflytande av Parismarknaden. När man förflyttade sig utmed Seine genom olika områden som alla producerade för den parisiska konsumtionsmarknaden, passerade man genom distrikt med fria bönder, halvfria landbönder och livegna. Mest iögonfallande var som Postan påpekade fallet med Östeuropa, där under senmedeltiden och den nya tidens början den mäktiga påverkan av världsmarknaden för spannmål var en viktig impuls till livegenskapens skärpning, samtidigt som den stimulerade kapitalismens utveckling i väst.³¹

Ändå specificerade Postan aldrig ordentligt det ödesdigra felet hos detta marknadscentrerade

²⁹ *Agrarian History of England and Wales*, IV, 1500-1640, Paris 1970.

³⁰ Beträffande förändringarna inom det engelska jordbruket, deras orsaker och följder se t ex R H Tawney, *The Agrarian Problem in the Sixteenth Century*, New York 1967, (första upplagan London 1912); Eric Kerridge, *The Agricultural Revolution*, London 1967; dens, *Agrarian Problems in the Sixteenth Century and After*, London 1969, särskilt kap. 6; W G Hoskins, ”The Leicestershire Farmer in the Seventeenth Century”, *Agricultural History*, XXV (1951); *Agrarian History of England and Wales*, IV, 1500-1640.

³¹ M M Postan, ”The Chronology of Labour Services”, särskilt s 192 f; G Fourquin, a a, s 169 f och 170, not 71. Se även M M Postan, ”The Rise of the Money Economy”, *Economic History Review*, XIV (1944).

synsätt på den europeiska utvecklingen. Det är, som jag ser det, dess tendens att bortse från det faktum, att livegenskapen inte enbart och inte ens primärt stod för arbets- i motsats till penningsskyldighet, utan att det grundläggande var godsägarnas makt till godtyckliga upp- börder och den större eller mindre graden av ofrihet bland bönderna. Livegenskapen inbegrep godsägarens makt att kontrollera sin arrendators person, i synnerhet dennes förflyttningar, och därmed hans förmåga att fastställa nivån på den ränta som skulle betalas utöver den ”sedvanliga” och den som kunde dikteras av efterfrågans och tillgångens enkla maktspel. Fördens skull kunde livegenskapen, som det ibland antyds, gå tillbaka genom en enkel avlösning, genom ett ”likvärdigt byte” av penningränta mot arbetsränta, vilken genomfördes utifrån båda parter intresse av ökad effektivitet.³² Det som fortfarande fanns kvar efter avlösningen var dock godsägarens makt över landbonden. Det är viktigt att inse att avlösningen ensidigt kunde dikteras — och upphävas — efter godsägarens vilja. Sålunda var, som Postan påpekar, avlösningen en ytterst utbredd företeelse i 1100-talets England, men denna utveckling innebar inte någon frigörelse för bönderna, ty på 1300-talet stod de åter inför godsägarnas krav på dagsverken. Ja, även när godsägaren beslöt att inte utkräva dagsverksskyldighet, tvingades bonden fortfarande betala penningavgift för att ”köpa sig fri” från skyldigheten, och förblev dessutom föremål för de godtyckliga avgifter (taille, inträdesvederlag osv) som hängde samman med hans ställning som ”ofri man”.³³ Det som måste elimineras för att man skulle få slut på livegenskapen var därför det ”ojämna byte” som kom till uttryck i den direkta, tvångsmässiga, utomekonomiska kontroll som godsägaren utövade över landbonden.

Eftersom livegenskapens kärna var godsägarens makt att utöva press utöver marknadskrafterna mot landbönderna för att bestämma jordräntans nivå — först och främst genom att hindra bönderna från att flytta och därmed försvåra uppkomsten av en ”fri marknad av arrendatorer” — är det knappast förvånande att fluktuationer i handeln liksom marknadsfaktorer av annat slag inte i sig var tillräckliga för att avgöra livegenskapens upplösning. Livegenskapen var en maktrelation, som kunde tvingas tillbaka endast på sina egna villkor, genom en förändring av klasskrafternas balans.

Det kan uppenbarligen finnas perioder där en enorm efterfrågan på jord, och därmed på arrenden, som i första hand beror på ett ökat befolkningstryck, gör det möjligt för godsägarna att inta en högst avspänd attityd till landböndernas rörlighet (och frivilligt lättar på restriktioner på sina arrendators flyttningar), därför att de alltid kan få ersättare, ofta på fördelaktigare villkor. Senare delen av 1200-talet var antagligen som vi påpekat en sådan period. Vittnesbörd från en sådan kan emellertid inte med någon rätt användas för att hävda, att böndernas ofrihet tagit slut eller blivit i grunden ovidkommande.³⁴ Man kan inte säga att livegenskapen upphört, förrän godsägarens rätt och förmåga att kontrollera landbönderna, om han så önskar, har upphört. Det är betecknande, att landbönder som önskade lämna godset hela 1200-talet igenom måste erhålla tillstånd för att ge sig av och varje år en eller två gånger återvända för att övervara gårdsrätten.

Som Raftis säger var gårdsrätten under denna tid ”vanligen enbart intresserad av att hålla kvar arrendatorn under godsägarens domsrätt och inte att få honom tillbaka till godset”. Det betecknande är emellertid den plötsliga förändringen i landböndernas rörelsefrihet, som följde direkt på digerdöden och den plötsliga bristen på arrendatorer. När det gäller denna period finns det rika bevis på uppsägning av fria arrendatorer för att tvinga dem att bli landbönder

³² Ett aktuellt återuppreparande av denna åsikt finns i D C North/R P Thomas, a a, s 39 f. Detta är naturligtvis en konsekvens av deras syn på livegenskapen som varande i grunden kontraktsmässig och inte byggd på tvång och exploaterande relationer. Se not 12 ovan.

³³ M M Postan, ”Medieval Agrarian Society in its Prime: England”, s 604-08 och 611. En analys av skälen till att avlösningen missförstås som en frigörelse från livegenskapen finns hos R H Hilton, särskilt i *Decline of Serfdom*, s 29 ff men även i hans ”Freedom and Villeinage in England”, *Past and Present*, nr 31 (juli 1965), s 11.

³⁴ Som t ex Totow gör i *English Rural Society 1200-1340*, s 59 f.

och ta på sig olika plikter, på mycket högre avgifter för rätten att lämna ett gods, på en hårdare attityd mot sådana som flytt från godset och på begränsningar i det antal år som en arrendator tilläts vara borta därifrån.³⁵ Från godsägarens sida stod livegenskapen förvisso på dagordningen ännu, och han gjorde allt för att stärka den. Om han skulle lyckas eller ej var en fråga som skulle besvaras först i och med den följande periodens konflikter.

Kommersialisering och jordbrukskapitalism

På ett med Postan analogt sätt har Le Roy Ladurie lagt fram sin kritik av det handelscentrerade synsättet på den europeiska ekonomiska utvecklingen genom att visa, att man inte ens i samband med livegenskapens nedgång och inte ens under marknadens tryck med nödvändighet kunde spåra någon utveckling mot kapitalism (stora, sammanhållna egendomar där kapital investerades och som brukades med lönearbetare). Avsikten med Le Roy Laduries undersökning av landsbygden i Languedoc var således ursprungligen delvis att stödja uppfattningarna från tidigare historiker som Raveau och Bloch om att nya tidens första del under marknadens inflytande bevittnade en fast utveckling mot stora gårdar, som ofta brukades av bönder med borgerligt ursprung och med en stark inriktning på förbättringar och effektiv marknadsproduktion. Som vi har sett har Le Roy Ladurie tvärtom visat, att uppkomsten av ”kapitalränta” (baserad på en till följd av kapitalinvesteringar uppkommen ökning av jordens avkastning) inte var det oundvikliga alternativet till den enkla utpressningen av bönderna (byggande på en av ökat befolkningstryck stimulerad efterfrågeökning på jord). Fragmentering av egendomarna var en lika sannolik följd som koncentration. Faktum kvarstår dock, att Le Roy Ladurie liksom Postan inte går till roten med de svårigheter som det marknadsorienterade synsättet på de agrara förändringarna under denna period möter. Han lyckas inte klargöra varför en ny cykel av fragmentering och sjunkande produktivitet under 1500- och 1600-talen sätter igång på vissa platser, samtidigt som andra karaktäriseras av koncentration och förbättringar. Han lyckas visa att morcellement (fragmentering) och rassemblement (koncentration) på sätt och vis var motsträvande tendenser, och han visar att den ”skoningslöst fullföljda uppstyckningen” av egendomarna ”omintetgjorde ansträngningarna att koncentrera jorden”. Resultatet blev, säger han, att den ekonomiska historien om Languedocs landsbygd vart en ”ren bondehistoria ... på långt avstånd från ’kapitalismens ursprung’”.³⁶

Le Roy Ladurie ställer dock aldrig på allvar frågan (inte bara för Languedoc utan för hela Västeuropa) om varför en viss utveckling segrade i stället för en annan.³⁷ Inte heller söker han, som jag vill göra, ett svar i uppkomsten av en jordägandestruktur, som försåg bönderna i större delen av Frankrike (i motsats till England och andra ställen) med relativt stark egendomsrätt över stora landarealer. Detta utgjorde en mäktig barriär mot dem som ville koncentrera jorden. Ty hur marknadsläget och jordpriserna än var, så ville bönderna i allmänhet inte utan vidare släppa från sig sina gårdar, vilka var grunden till deras och deras arvingars existens. Jag vill hävda, att det alltså var småegendomarnas dominans i Frankrike under nya tidens början, som låg bakom den långvariga tillbakagången inom jordbruket.³⁸ Detta berodde

³⁵ J Ambrose Raftis, *Tenure and Mobility: Studies in the Social History of the Medieval English Village*, Toronto 1964, s 139-44.

³⁶ E Le Roy Ladurie, *Les paysans de Langeudoc*; citaten är från s 8.

³⁷ Ibid, s 8 ff. I sin förklaring av jordbrukskapitalismens misslyckande i Frankrike griper Le Roy Ladurie i sista hand tillbaka på den förhärskande, utvecklade mentaliteten. Han säger sålunda (ibid, s 640 1): ”Den teknologiska stagnationen (immoblisme) låg inneboende i, stöddes av, en hel rad av ... kulturella blockeringar”. För Le Roy Ladurie var det de ”osynliga, andliga gränserna” som utgjorde ”det största hindret” för ekonomin (s 11). Och följdriktigt nog tycks han finna fröna till en verklig ekonomisk tillväxt i uppkomsten av en ”ny mentalitet” under upplysningstiden (s 652).

³⁸ Beträffande svårigheterna (naturligtvis inte omöjligheten, särskilt under vissa betingelser och under relativt lång tid) när det gällde att med utgångspunkt från ett utbrett och befäst bondeägande konsolidera stora egendomar, se Louise Merle, *La métairie et l'évolution agraire de la Gâtine poitevine de la fin du moyen age a la revolution*, Paris 1958, s 70-72; André Plaisse, *La Baronnie du Neuburge*, Paris 1961, s 583-85; samt E Le Roy

inte enbart på de tekniska hinder mot förbättringar som låg inbyggda i småegendomarnas struktur, särskilt ifråga om de vanliga grödorna. Det var, som jag skall försöka visa, därför att bondeägandet i Frankrike var historiskt förbundet med utvecklingen av en allmän struktur av ägande och överskottstillägnelse, som tenderade att nedvärdera investeringar och utveckling inom jordbruket. Dessa faktorer var särskilt kungastatens tunga beskattning, godsägarnas ”utpressning” av arrendebönderna och slutligen böndernas egen gårdsklyvning.³⁹

Klasskonflikt och ekonomisk utveckling

Man kan alltså ifrågasätta om Postan och Le Roy Ladurie fört sin kritik tillräckligt långt, trots den nedbrytande kraften i deras angrepp på de enkelspåriga, marknadscentrerade teorierna för ekonomisk utveckling. Ty i stället för att söka efter de underliggande skillnader, som skulle kunna förklara de olika utvecklingslinjerna på skilda platser under likartade ekonomiska förhållanden har både Postan och Le Roy Ladurie i stort sett valt att konstruera nya modeller genom att ersätta den gamla, diskrediterade variabeln handel med en ny, befolkning. Därför att de, som jag ser det, har underlåtit att sätta klasstrukturens utveckling och följder i centrum för sina analyser, möter som vi sett deras egna cykliska, malthusianska modeller inför en jämförande historieskrivning just samma sorts svårigheter som de själva har kritiserat hos det handelscentrerade, enkelspåriga synsättet. I synnerhet hindrar dem deras metod från att formulera de båda kanske mest grundläggande problemen för analysen av den långsiktiga ekonomiska utvecklingen i Europa under senmedeltiden och den nya tidens första del, eller med en allmännare term, ”övergången från feodalism till kapitalism”: 1) den tillbakagående kontra den bestående livegenskapen och deras effekter, samt 2) uppkomsten och dominansen av garanterad småbondeegendom kontra uppkomsten av relationen godsägare-storarendator. I historiska termer innebär detta åtminstone: 1) en jämförande analys av den intensifierade livegenskapen i Östeuropa i förhållande till dess tillbakagång i väst, och 2) en jämförande analys av jordbrukskapitalismens uppkomst och jordbrukets ökade produktivitet i England i förhållande till misslyckandet i Frankrike. Min tes är helt enkelt, att genombrottet från en ”traditionell ekonomi” till en relativt självgenererande ekonomisk utveckling baserades på specifika klassrelationer på landsbygden, dvs kapitalistiska klassförhållanden. Resultatet berodde i sin tur på den föregående framgången hos en dubbelsidig process av klassutveckling och klasskonflikt: å ena sidan livegenskapens upplösning och å den andra den återvändsgränd som småbondeägandets växande dominans innebar.⁴⁰

Livegenskapens tillbakagång

Man kan givetvis hålla med Postan om att det fanns en inneboende tendens till befolkningskris inbyggd i den medeltida ekonomin. Denna kristendens var emellertid inget naturgivet faktum, som endast kan förklaras genom hänvisning till de tillgängliga människo- och naturresurserna i relation till en skenbart given teknisk nivå. Den låg i stället inbyggd i den bonde-dominerade produktionsorganisationen och livegenskapens institutionaliserade relationer, med vilkas hjälp godsägaren kunde tillägna sig feodalränta. Den på livegenskap baserade

Ladurie, *Les paysans du Languedoc*, s 327. Roger Dion har formulerat följande allmänna regel för det starkt begränsade inflytande som det franska bondesamhället haft på utvecklingen av stora egendomar: ”Regionerna med stora egendomar är negativt avgränsade, det är sådana som i stort sett klarat sig ur bysamhällets grepp”, anført i J Meuvret, ”L'agriculture en Europe aux XVIIe et XVIIIe siècles”, *Etudes d'histoire économique*, Paris 1971, s 177. Som Meuvret påpekar (instämmande med Dion) var det naturligtvis så, att i Frankrike de stora egendomarna utvecklades i högst ringa skala och i stort sett på de sämsta jordarna, just därför att de hindrades från att utvecklas av de ”starkt befästa bondekollektivens” utbredda styrka (ibid).

³⁹ För hela argumenteringen se s 60 ff.

⁴⁰ Denna åsikt härstammar uppenbarligen från Marx' argumentering om hindren för och den klasstrukturella basen för kapitalismens utveckling, särskilt som den framställs i kapitlet ”Om den så kallade ursprungliga kapitalackumuleringen” (VIII) i *Kapitalet*, I, och *Pre-Capitalist Economic Formations*, (red E J Hobsbawn), New York 1965, s. 97-120.

agrara ekonomins oförmåga till jordbruksinnovationer, även då marknaden gav starka impulser därtill, kan alltså förstås i ljuset av de båda förbundna omständigheterna: (a) godsägarens omfattande tillägnelse av överskott från arrendatorn och (b) hindren för människornas och jordens rörlighet, vilka själva var en del av den ofria, överskottstillägnande relationen.

Godsägarens tillägnelse av överskott (jordränta) tenderade därmed inte blott att lägga beslag på det av bondens inkomst, som gick utöver det som krävdes för att uppehålla livet (och potentiellt t o m mer än så), utan hotade samtidigt de reserver som var nödvändiga för att hålla böndernas egendomar vid stånd och förhindra en långsiktig nedgång i deras produktivitet. Postan har uppskattat att i medeltal omkring 50 procent av de ofria böndernas totala produkt tillägnades av godsägaren.⁴¹ Detta var en helt improduktiv ”profit”, ty knappast något av den plöjdes tillbaka i produktionen. Det mesta förslösades på militära utgifter och lyxkonsumtion.⁴²

Med tillgång på ofria bönder blev samtidigt inte kapitalinvesteringar och införandet av ny teknik godsägarens mest påtagliga sätt att öka avkastningen av sin jord, utan att ”utpressa” bönderna via ökad penningränta eller dagsverkskyldighet. Förekomsten av ofria, räntebetalande arrendatorer förhindrade strävandena att vräka eller köpa ut landbönder för att bygga upp en konsoliderad huvudgård och den vägen införa förbättringar. Intäkterna kunde ökas genom att man med hjälp av taille, inträdesvederlag och andra bördor höjde jordräntan, så det fanns föga behov att engagera sig i den svåra och kostsamma processen att investera, bygga upp stora egendomar, förflytta av hävd etablerade arrendbönder och införa ny teknik. Det ligger därför något i det ibland hörda argumentet, att de medeltida godsägarnas jordbruksinvesteringar var tillräckliga för godsens behov, eftersom det utgår från godsägarnas klassposition och den med denna förbundna jordbruksstrukturen.⁴³

Det fanns naturligtvis kända och tillgängliga jordbruksförbättringar – däribland det till slut revolutionerande växelbruket – som kunde ha medfört betydande förbättringar i godsens avkastning.⁴⁴ Som E Searle nyligen har visat, infördes systematiskt ett fullt utvecklat växelbruk på godset Marley i Battle Abbey från början av 1300-talet. Det är högst betecknande att denna egendom bestod av en enda, sammanhållen huvudgård (utan några arrendatorer med hävdvunnen besittning) och helt drevs med lönearbete, vilket markerade en fullständig brytning med feodal produktionsorganisation och feodala klassrelationer. Det är vidare anmärkningsvärt att godset Marley hade byggts upp genom att man köpt ut fria arrendatorer. Battle Abbey hade visserligen fört en utdragen strid för att påtvinga sina arrendatorer en ofri ställning, just för att göra dem mottagliga för nya pålagor. Detta hade dock till slut misslyckats, och det enda alternativet för att öka avkastningen från dess jord var då att köpa upp arrendatorernas egendomar. Abbey kunde sedan själv driva dessa i form av en sammanhållen huvudgård.⁴⁵

De metoder som användes på godset Marley i Battle Abbey ignorerades förstås nästan helt av de engelska godsägarna. Vanligtvis behövde de inte tillgripa förbättringar – höja arbetspro-

⁴¹ M M Postan, ”Medieval Agrarian Society in its Prime: England”, s 603 f.

⁴² Dens, ”investment in Medieval Agriculture”, *Journal of Economic History*, XXVII (1967); R H Hilton, ”Rent and Capital Formation in Feudal Society”, *Second International Conference of Economic History 1962*, Paris 1965, särskilt s 41-53. Hilton uppskattar att inte mer än fem procent av den totala inkomsten under 1200-talet plöjdes tillbaka i produktiva investeringar av godsägarna (s 53). Uppsatsen finns omtryckt i R H Hilton, *The English Peasantry in the Later Middle Ages*, Oxford 1975.

⁴³ J Z Titow, *English Rural Society*, s 49 f. Om jag förstått Titows argumentering rätt menar han, att oförmågan till förbättring i huvudsak var resultatet av bristande teknisk kunskap, att någon ny teknik inte fanns tillgänglig. Sålunda säger han, att ”det medeltida jordbrukets tekniska begränsningar tycks ha satt en gräns för vad som kunde investeras på ett gods”.

⁴⁴ Se text bruket av växelbruk i Flandern under tidigt 1300-tal: B H Slicher Van Bath, *The Agrarian History of Western Europe, A.D. 500-1850*, London 1963, s 178 f.

⁴⁵ E Searle, *Lordship and Community*, s 147, 174 f, 183-94 och 267-329.

duktiviteten, effektiviteten och avkastningen – för att öka sina inkomster. Det stod nämligen en alternativ ”exploaterings”-modell till buds för dem: de kunde utnyttja sin makt över landbönderna för att öka sin andel av resultatet.

Samtidigt var landbönderna i stort sett – på grund av godsägarnas ränteutsugning och den extremt sneda fördelningen av både jord och kapital, särskilt husdjur – i stort sett oförmögna att bruka den jord som de innehade på ett fritt och rationellt sätt. De kunde så att säga inte ge tillbaka vad de tog ut av den. De relationer av överskotts-tillägnelse som rådde under livegenskapen tenderade alltså i sig att leda till en försvagning av bondeproduktionen. Särskilt ledde oförmågan att investera i husdjur till plöjning och för tillgången på gödsel till en jordförstöring, vilket i sin tur ledde till att åkerbruket utsträcktes till jord som förut varit reserverad för djuruppfödningen. Resultatet blev en uppodling av sämre jordar och färre djur, och därmed slutligen en ond cirkel som ödelade bondens försörjningsmedel. Produktivetskrisen ledde till en demografisk, förde befolkningen ut över överlevnadsmöjligheternas gräns.⁴⁶

Å den andra sidan var godsägarens äganderelation till den lilla grupp av bönder, som hade tillräckligt med jord för att kunna producera ett säljbart överskott och därmed en potential för ackumulation – dvs att koncentrera jorden, samla en arbetsstyrka och införa förbättringar – också ett hinder för en utveckling av produktiviteten.⁴⁷ Först och främst begränsade naturligtvis själva feodalrätten de för ackumulering tillgängliga medlen. För det andra var det så att inskränkningarna i böndernas rörlighet inte bara hindrade dem från att flytta till områden med större potentiella möjligheter, utan de satte även hinder för utvecklandet av en fri arbetsmarknad.⁴⁸ Slutligen hejdades jordkoncentrationen av de feodala restriktionerna för jordens rörlighet. Ofria arrendebönder fick inte utan godsägarens tillstånd överföra sin jord till andra bönder. Dessutom låg det ofta i godsägarens intresse att förhindra stora, jordackumulerande arrendatorer att skaffa mera jord, därför att det kunde vara svårare att driva in räntan från sådana, särskilt om de hade en fri ställning.⁴⁹

Med sådana relationer av ägande och överskottstillägnelse var det bara att vänta, att det förr eller senare skulle komma till en produktivetskris och åtföljande befolkningskris.⁵⁰ En fråga som emellertid måste ställas rör de sociala och ekonomiska följderna av denna befolkningskatastrof, i synnerhet den som skedde under 1300-talets senare del och 1400-talet. Postan har gett ett logiskt svar: att bönderna uppenbarligen utnyttjade sin ekonomiska ställning, sin knapphet, för att erövra sin frihet. B H Slicher Van Bath hävdar för Västeuropa i allmänhet, att ”godsägaren tvingades att erbjuda goda villkor om han inte ville se sina landbönder för-

⁴⁶ R H Hilton, ”Rent and Capital Formation”, s 53-55; M M Postan, ”Medieval Agrarian Society in its Prime: England”, s 548-70. Nettoprodukten från åtminstone en tredjedel av all jorden, inklusive en oproportionerligt stor del av den bästa jorden, låg direkt i händerna på den fåtaliga godsägarklassen (dvs på huvudgårdarna). S E A Kosminsky, ”Services and Money Rents in the Thirteenth Century”, *Economic History Review*, V (1934-35); M M Postan, a a , s 601 f. Se även not 41 ovan.

⁴⁷ Se R H Hilton, *Decline of Serfdom*, bl a s 31 f.

⁴⁸ Det skall erkännas att tillgängligheten på arbetskraft inte var något problem på 1200-talet med dess ytterliga ”överbefolkning”, Beträffande tillgången på lönearbetare under 1200-talet se E A Kosminsky, *Studies in the Agrarian History of England in the Thirteenth Century*, Oxford 1956, kap. VI.

⁴⁹ Se särskilt J A Raftis, *Tenure and Mobility*, s 66-68 för vittnesbörd om godsägarnas aktioner för att hindra arrendatorer med fast besittningsrätt från att komma över för mycket jord eller överföra jord till fria bönder. E Searle menar att den egentliga motivering till Battle Abbeys fortsatta strävanden från mitten av 1200-talet och framåt för att tvinga tillbaka sina arrendatorer från fri till ofri ställning var att bättre kunna kontrollera marknaden för bondejord, i syfte att säkra sina ränteinkomster; *Lordship and Community* . . . s 185 ff. Se även M M Postan, ”The Charters of the Villeins”, M M Postan/C N L Brooke (red), *Carte Nativorum*, Northampton 1960, s XXXI ff.

⁵⁰ Särskilt relevant är här Postans påpekande att böndernas feodalrättor ”måste behandlas som primära pålagor. De kunde inte minskas för att anpassas till skördarna eller arrendatorns personliga omständigheter. Ja, arrendatorns behov av mat och foder fick täckas med hjälp av vad som blivit kvar sedan de obligatoriska utgifterna blivit betalda”; ”Medieval Agrarian Society in its Prime: England”, s 604.

svinna”.⁵¹ Lustigt nog har man emellertid stundom åberopat ett annat resonemang för att förklara den intensifierade livegenskapen i Östeuropa: den kris i aristokraternas inkomster, som blev följden av befolkningsnedgången och arrendatorernas försvinnande, fick godsägarna att stärka kontrollen över sina bönder och knyta dem hårdare till deras jord i syfte att skydda sina intäkter och själva sin existens.⁵² Båda svaren är uppenbarligen obestridliga, om man utgår från olika klassperspektiv. Bondens utväg var att utnyttja sin uppenbart förbättrade förhandlingsposition till att vinna sin frihet. Godsägarens utväg var att skydda sin ställning genom att begränsa böndernas frihet. Tydligtvis blev det i sista hand en fråga om makt, ja om våld. I själva verket rådde det över hela Europa intensiva konflikter mellan godsägare och bönder under tiden från 1300-talets senare till 1500-talets tidigare del, och de handlade nästan överallt om samma allmänna frågor: först naturligtvis livegenskapen och sedan huruvida godsägare eller bönder skulle vinna den slutgiltiga kontrollen över jordegendomen, i synnerhet över de stora arealer som blivit tomma efter det demografiska sammanbrottet.

I England skedde det en aristokratisk reaktion efter år 1349 och digerdöden. Man försökte få kontroll över böndernas rörlighet genom att tvinga dem att betala oöverstigliga avgifter för tillåtelsen att flytta, man lagstiftade för att kontrollera lönerna och höjde på vissa håll arrendena. Men omkring år 1400 stod det klart att godsägaroffensiven hade misslyckats. Upproren och rymningarna, som fortsatte hela 1400-talet igenom, ledde till livegenskapens slut.⁵³ I det särskilt intressanta fallet med Katalonien träffar vi också på en ökad lagstiftning från cortes — godsägarnas, prästerskapets och stadspatriciernas representativa församling — för att begränsa böndernas rörlighet och minska deras personliga frihet. I början av 1400-talet hade denna lagstiftning kommit en god bit på väg och gett påtagliga resultat. Detta fick emellertid som svar en ökad organisering bland bönderna, särskilt ett uppbåd av stora bondearméer. Ett gott stycke in på 1400-talets senare hälft framstod en fortsatt frammarsch för den aristokratiska reaktionen som fullt möjlig, och det var först genom en rad våldsamma och blodiga konfrontationer som böndernas seger slutligen säkrades. Den väpnade kampen slutade till sist år 1486 med Guadalupedomen, enligt vilken bönderna garanterades full personlig frihet, full rätt att behålla sin egendom (fastän de fortfarande var tvungna att betala ett antal fixerade avgifter) och, vilket kanske var viktigast, full rätt till de övergivna egendomar (masos ronecs) som de hade annekterat under perioden efter befolkningskatastroferna.⁵⁴

I Europa öster om Elbe har vi slutligen den välkända historien med godsägarna som helt övervinner bönderna, genom lagstiftning undan för undan minskar deras personliga frihet samt slutligen konfiskerar en betydande del av deras jord och knyter den till sina huvudgårdar. Frågan om den europeiska livegenskapen kan kort sagt inte reduceras till en ekonomisk fråga. Dess långvariga uppgång i öster sammanföll först med en nedgång i befolkningen och stagnation i handeln och sedan med en ökad befolkning och handel (1400-1600). I väst gick livegenskapen tillbaka under en period som först kännetecknades av växande befolkning och handel och därefter av minskande befolkning och reducerad handel (1200-1500).

Den motsättning mellan bondeproduktionens utveckling och de relationer av överskottstillägnelse som karaktäriserade klassrelationerna under livegenskapen, tenderade alltså att leda till kris i böndernas ackumulation, produktivitet och i sista hand försörjning. Denna kris beledsagades av en intensifiering av den klasskonflikt, som låg inbyggd i den befintliga strukturen, men dess resultat blev olika på olika håll – en nedbrytning eller förstärkning av

⁵¹ B H Slicher Van Bath, a a, s 145.

⁵² F L Carstens, *Origins of Prussia*, s 103 ff; M Malowist, ”La commerce de la Baltique et la probleme des luttes sociales en Pologne aux IVe et XVIe siecles”, s 131-46; G Fourquin, *Seigneurie et féodalite au moyen age*, Paris 1970, s 215 f.

⁵³ Ang. den aristokratiska reaktionen och dess misslyckande se R H Hilton, *Decline of Serfdom*, s 131-46. För en mera ingående fallstudie se J A Raftis, *Tenure and Mobility . . .*, särskilt s 143 ff.

⁵⁴ J Vicens Vives, *Historia de las Remensas*, s 23 ff; P Vilar, *La Catalogne*, I, s 466-71 och 506-09.

den gamla strukturen, beroende på styrkeförhållandet mellan de kämpande klasserna. Den på livegenskap baserade eller feodala klasstrukturen öppnade sålunda till slut vägen för vissa begränsade utvecklingsmönster, gav upphov åt vissa förutsägbara kriser och ledde särskilt till att vissa inneboende klasskonflikter fick sitt utbrott. Den i olika regioner skiftande karaktären hos och utgången av dessa konflikter står för ett element av "indeterminans". Därmed menas inte att resultaten var godtyckliga, utan att de var förknippade med vissa historiskt specifika mönster i de stridande agrara klassernas utveckling och styrka i olika europeiska samhällen: deras relativa nivå av inre solidaritet, deras självmedvetenhet och organisation samt deras allmänna politiska resurser — särskilt deras relationer till klasserna utanför jordbruket (i synnerhet potentiella allianspartners bland de urbana klasserna) och till staten (i synnerhet huruvida staten utvecklades eller inte utvecklades till en "klasslik" medtävlare till godsägarna om böndernas överskott).

Det är naturligtvis inte möjligt att i detta sammanhang redogöra för de olika styrkeförhållandena mellan bönder och godsägare och för klasskonflikternas olika mönster över hela Europa under senmedeltiden. Det är emellertid nödvändigt att åtminstone formulera problemet, för att kunna behandla den grundläggande frågan om framgången eller misslyckandet för den "aristokratiska reaktion", som var nära nog universell i det medeltida Europa. Särskilt måste man ta upp frågan om den senmedeltida agrarkrisens och de agrara klasskonfrontationernas olika utfall i östra och västra Europa, vilket ledde till helt olika vägar för den följande sociala och ekonomiska utvecklingen. Det bör åtminstone stå klart att vi inte kan finna någon förklaring i efterfråge- och tillgångskrafternas direkta inverkan, vare sig de var av kommersiellt eller demografiskt ursprung. Livegenskapen inledde sin uppgång i öst (och sin definitiva nedgång i väst) under senmedeltidens befolkningsmässiga tillbakagång. Den konsoliderades under den europeiska befolkningsökningen under 1500- och 1600-talen, och den skärptes ytterligare vid tiden för det senare 1600-talets demografiska katastrofer.

Inte heller trycket från handeln kan ge något mera övertygande svar, även om den storskaliga exporthandelns ökning ironiskt nog ibland har åberopats, när det gäller att förklara livegenskapens utveckling i öst (liksom den på analogt sätt har fått förklara kapitalismens utveckling i väst).⁵⁵ Jag vill naturligtvis inte förneka de ekonomiska betingelsernas relevans, och särskilt inte handelns tillväxt, för klassrelationernas utveckling och de kämpande klassernas styrka. Det råder i detta sammanhang ingen tvekan om att inkomsterna från den spannmål, som producerades av det på livegenskap baserade jordbruket och såldes på export från Östersjön till Västeuropa, ökade de östeuropeiska godsägarnas klassmakt och hjälpte dem att driva sin aristokratiska offensiv. Men den kontroll över spannmålsproduktionen (och därmed över spannmålshandeln), som säkrades genom deras framgångsrika förslavande av bönderna, skapades på intet sätt av spannmålsmarknadens blotta tillkomst. I de rika, spannmålsproducerande områdena i nordvästra Tyskland var bönderna i stort sett framgångsrika, när det gällde att vinna kontroll över spannmålsproduktionen under just den tid då livegenskapen utvecklades i nordöstra Tyskland, och detta tycks ha skett efter en period av utdragen kamp mot godsägarna. Ja, böndernas förmåga att i denna region få kontroll över handeln med jordbruksprodukter (där en del exporterades via Östersjöhamnarna och annat genom landet) tycks ha varit en bidragande faktor, när de konsoliderade sin makt och egendom gentemot godsägarna.⁵⁶

⁵⁵ För en aktuell version av denna ståndpunkt se Immanuel Wallerstein, *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*, New York 1974, s 90-96.

⁵⁶ Friedrich Luetge, *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Berlin 1966, s 232-35. Märk det intressanta materialet om hur det i regionerna Ditmarsken och Fehmarn uppstod en stark kommersialiserad, fri bondeklass med stora egendomar, som under senmedeltiden och den nya tidens början var djupt involverade i Östersjöområdets exporthandel, presenterat i Christian Reuter, *Ostseehandel und Landwirtschaft im sechzehnten und siebzehnten Jahrhundert*, Berlin 1912, s 18-29.

På ett allmännare plan har handelns brådmogna tillväxt i det medeltida Västeuropa ofta använts som ett mått på de västeuropeiska böndernas relativa styrka och därmed på livegenskapens tillbakagång. Man brukar hävda att marknadens tillväxt tillät uppkomsten av ett betydande skikt av storbönder, vilka genom försäljningen av överskott från jordbruket kunde bygga upp stora egendomar. På denna grund kunde de ackumulera makt och spela en utslagsgivande roll vid organiserandet av böndernas motstånd.⁵⁷ Argumenteringen om handelns uppluckrande effekt på godsägarnas makt förefaller alltså vid första påseende vara lika övertygande som motsatsen. Vi är därmed tillbaka vid vår utgångspunkt, dvs behovet av att tolka de skiftande ekonomiska och befolkningsmässiga krafternas innebörd i termer av de historiskt utvecklade klassrelationerna, och i synnerhet klassernas skiftande maktbalans.

Den kanske mest accepterade förklaringen till skillnaden mellan den västeuropeiska och östeuropeiska utvecklingen, och i synnerhet till livegenskapens utveckling i Östeuropa, är att städernas utveckling var svagare i denna region, vilket gjorde hela området mindre motståndskraftigt mot den aristokratiska reaktionen.⁵⁸ Därför att städerna var mindre och inte så utvecklade kunde de lättare domineras av adeln, vilken därigenom skar av den viktigaste flyktvägen för bönderna och berövade dem en viktig bundsförvant. Det är emellertid svårt att helt godta denna klassiska argumentering, därför att det fortfarande återstår att ange de faktiska mekanismer genom vilka städerna fick sin förment upplösande effekt på godsägarnas kontroll över bönderna i Västeuropa.

Städernas roll som ett möjligt alternativ för massan av bönder måste ifrågasättas redan på grund av deras allmänna demografiska betydelse. Skulle verkligen de relativt små städerna — som bara i ett fåtal europeiska regioner kunde ha haft mer än 10 procent av totalbefolkningen — verkligen ha förefallit tillräckligt attraktiva på de agrara massorna för att kunna förklara, att livegenskapen omkring år 1500 hade brutit samman i nästan hela Västeuropa?⁵⁹ Man kan även ifrågasätta de faktiska ekonomiska möjligheter, som städerna erbjöd de agrara immigranterna. Få förlupna arrendebönder kunde ha haft det kapital eller den skicklighet, som erfordrades för att ta plats i ledet bland stadens hantverkare och butiksägare, för att nu inte tala om köpmännen. Själva kärnan i den urbana ekonomin, vilken vid denna tid baserades på lyxvaruproduktion för en begränsad marknad, var ekonomiska restriktioner och särskilt kontroll över arbetsmarknaden. Det var säkerligen få av de medeltida städernas etablerade medborgare, vilka vanligen var organiserade i slutna korporationer, som välkomnade inflyttare från landsbygden. Det är visserligen sant att de ”fria borgarna” ofta endast utgjorde en minoritet av stadsbefolkningen, men de hade ofta en ställning som gjorde det möjligt för dem att sätta upp verkliga gränser för de möjligheter som gavs i städerna.⁶⁰ Det är ju ett allmänt omfattat historiskt faktum, att styrkan hos skråna var en viktig faktor när det gällde att tvinga ut det potentiella industrikapitalet på landsbygden för att finna ”fri arbetskraft”.

Det är också långt ifrån klart att städerna hyste de medeltida ofria böndernas ”naturliga” allierade. Av många skäl tenderade städernas patricier att förena sig med godsägarna mot bönderna. Båda klasserna hade ett gemensamt intresse av att vidmakthålla den sociala ordningen, försvara egendomen och skydda de ömsesidigt fördelaktiga relationerna av kommersiellt byte (råvaror mot lyxartiklar). Dessutom var städernas patricier ofta själva

⁵⁷ Se t ex R H Hilton, ”Peasant Movements in England before 1381”, E M Carus-Wilson (red), *Essays in Economic History*, II, London 1962, s 85-90; E A Kosminsky, ”The Evolution of Feudal Rent in England from the Eleventh to the Fifteenth Century”, *Past and Present*, nr 7 (april 1955), s 24-27.

⁵⁸ Se F L Carsten *Origins of Prussia*, särskilt s 115 f; J Blum, ”The Rise of Serfdom in Eastern Europe”, s 833-35.

⁵⁹ För en indikation på stadsbefolkningens högst ringa relativa storlek i det senmedeltida England se R H Hilton, *A Medieval Society: The West Midlands at the End of the Thirteenth Century*, London och New York 1966, s 167 f.

⁶⁰ För en översikt av stadsorganisationen under medeltiden se M M Postan/ E E Rich/Edward Miller (red), *The Cambridge Economic History of Europe*, III, Cambridge 1963, särskilt kap. 4 och 5.

godsägare och i egenskap av sådana motståndare till bönderna.⁶¹ Det är visserligen sant att städernas hantverkare brukade vara aristokratfientliga. Detta betydde emellertid inte att de med nödvändighet stödde bönderna i deras strider, ty böndernas befrielse innebar ju som sagt ett hot mot städernas kontroll över arbetsmarknaden och inbjöd till ökad konkurrens.

De historiska vittnesbörderna om städernas stöd till de medeltida europeiska böndernas frihetssträvanden är heller inte särskilt imponerande. I Brandenburg, Pommern och Preussen, som hela senmedeltiden igenom utgjorde scenen för en kronisk social konflikt, hade de stora städerna inga påtagliga invändningar mot aristokratins krav på lagstiftning mot förlupna livegna.⁶² Inte heller kom borgarna i Königsberg till de upproriska ostpreussiska böndernas hjälp år 1525, denna periods enda verkligt stora lantliga resning i nordöstra Europa. Städernas patricier var öppet mot upproret, medan de övriga stadsborna, trots sitt eget, pågående engagemang i de hårda striderna mot patricierna, inte gav det materiella stöd som begärdes av de upproriska, av allt svårare livegenskap hotade bönderna.⁶³ I det stora senmedeltida uppror, där förbindelserna mellan stad och land var mest uttalade — det i västra Flandern mellan 1323 och 1328 — var följdriktigt nog de berörda bönderna redan helt fria (eller hade aldrig varit förslavade). Därför var det aldrig frågan om någon städernas opposition mot en agrar, ofri samhällsordning.⁶⁴ I det slutligen kanske viktigaste av de senmedeltida upproren mot livegenskapen, de katalanska remensas från 1300-talets slut, fanns det ingen påtaglig förbindelse med de urbana klasserna, trots det faktum att det parallellt med de utdragna upproren på den katalanska landsbygden förekom en serie utbrott av klasskonflikter inom städerna. Det katalanska bondeupproret var det bäst organiserade och det trots de urbana klassernas bristande stöd mest framgångsrika i hela Europa: det ledde till livegenskapens undergång i Katalonien.⁶⁵ Sammantaget var det sällan som städerna stödde böndernas motstånd mot livegenskapen, och framgångarna för motståndet var uppenbarligen inte beroende av sådan hjälp.

Om det nu är så att betydelsen av städernas olika utvecklingsnivåer har överskattats i somliga förklaringar av de skilda vägar, som den socio-ekonomiska utvecklingen i östra och västra Europa slog in på från och med senmedeltiden, så har man i motsvarande grad underskattat betydelsen av själva det agrara samhällets tidigare utveckling i dessa båda kontrasterande regioner. Utvecklandet av böndernas solidaritet och styrka, särskilt sådant detta kom till uttryck på bynivå, tycks ha varit långt starkare i västra än i östra Europa, och denna överlägsna institutionalisering av böndernas klassmakt i väst kan ha spelat stor roll för deras överlägsna förmåga att stå emot den aristokratiska reaktionen. Den skiljaktiga utvecklingen av böndernas klassorganisation är tydligast i vad som troligen är det avgörande exemplet för en jämförelse, nämligen Tyskland öster respektive väster om Elbe. Den annorlunda utvecklingen i dessa båda regioner ger viktiga ledtrådar för den olika utvecklingen i de världsdelshalvor i vilka de ingick.

I en stor del av västra Tyskland hade sålunda bönderna under senmedeltiden lyckats att genom en utdragen kamp bit för bit och by för by bygga upp ett nät av byinstitutioner för ekonomisk reglering och politisk självförvaltning. Dessa utgjorde en mäktig försvarslinje mot godsägarnas kränkningar. I första rummet tycks böndernas organisation och motstånd mot godsägarna ha hängt nära samman med utvecklingen av byekonomins gemensamhetskaraktär. Det var ett högst grundläggande behov att i samverkan reglera byns gemensamma inrättningar och bekämpa godsägarnas strävan att etablera och beskydda rätten över dessa — allmänningar

⁶¹ Se t ex P Vilar, *La Catalogne*, I, s 490-93.

⁶² F L Carsten, a a, s 111 (se även s 83-88).

⁶³ Dens, "Der Bauernkrieg in Ostpreussen 1525", *International Review of Social History*, III, (1938), s 400 f och 405-07; G Franz, *Der deutsche Bauernkrieg*, Muenchen 1943, s 287; A Seraphim, "Soziale Bewegungen in Altpreussen im Jahre 1525", *Altpreussische Monatschrift*, LVIII (1921), särskilt s 74, 82 f, 87 och 92.

⁶⁴ R H Hilton, *Bond Men Made Free*, London 1973, s 114 f och 125-27; Henri Pirenne, *Le soulèvement de la Flandre maritime de 1323-1328*, Bruxelles 1900, särskilt s I-V.

⁶⁵ P Vilar, *La Catalogne*, I, särskilt s 449, 492 f, 497-99 och 508 f (allmänt s 448-521).

(för bete och annat) och den gemensamma åkerbruksorganisationen (åkerstubben spelade en viktig roll för djurens försörjning). Förr eller senare brukade det emellertid uppstå frågor av mera allmän ekonomisk och politisk art. Bönderna organiserade sig för att fixera arrenden och säkra sin arvsrätt. Det mest betecknande var kanske att de på många håll framgångsrikt kämpade för att ersätta den gamle, av godsägaren insatte byfogden (Schultheiss) med sitt eget valda byråd. I somliga byar vann de till och med rätten att välja bypräst. Alla dessa vinnningar tvingade bönderna godsägarna att erkänna i otaliga byordningar (Weistuer), genom vilka böndernas specifika erövringar formellt blev institutionaliserade.⁶⁶

Den motsatta utvecklingen i östra Tyskland är högst påtaglig. Här tycks den ekonomiska samverkan bönderna emellan och i synnerhet bondbyarnas självförvaltning ha utvecklats i endast ringa grad. En följd blev att de östtyska bönderna tycks ha varit långt mindre beredda att stå emot de aristokratiska angreppen och den begynnande, till livegenskap ledande aristokratiska kontrollen, än deras motsvarigheter i väst. Det i detta sammanhang kanske mest slående var deras relativa misslyckande när det gällde att utveckla oberoende politiska institutioner på bynivå, och det bästa tecknet på detta är deras uppenbara oförmåga att avsätta sin locator eller Schultheiss, den bytjänsteman vilken ursprungligen som godsägarens representant hade organiserat bosättningen, och som behöll sin direkta politiska roll i byn (antingen som godsägarens representant eller som ärftlig ämbetsinnehavare) hela medeltiden igenom. Det är dessutom anmärkningsvärt, att de många Weistuer som i väst tydligt markerade det stegvisa etablerandet av byarnas rättigheter gentemot godsägarens, mycket sällan påträffas i det senmedeltida östra Tyskland.⁶⁷

Den relativa frånvaron av bysolidaritet i öst, trots byarnas på båda hållen formellt likartade karaktär (den ”germanska” typen) tycks ha hängt samman med hela denna regions utveckling som ett kolonialt samhälle — dess relativt ”sena” formering, bosättningens ”rationella” och ”artificiella” karaktär och särskilt godsägarnas ledande roll i kolonisationsprocessen. Först och främst tycks gemensamhetsaspekterna av byekonomin ha varit jämförelsevis underutvecklade. I regel fanns det inga allmänningar. Det gemensamma åkerbruket förefaller dessutom att ha varit mindre utvecklat, vilket tycks ha hängt samman med jordens ursprungliga organisation vid tiden för bosättningen. Det gällde i synnerhet kolonisternas strävan att lägga ut sina egendomar med åkerjorden i relativt stora och konsoliderade skiften (som ofta började omedelbart bakom gården), vilket stod i kontrast till de smala, kringströdda tegar som karaktäriserade den ”naturliga” och ”kaotiska”, utvecklingen i väst. I öst tycks det alltså ha funnits starkare tendenser till individuellt jordbruk, sämre utvecklad organisation för gemensamt företagna jordbruksaktiviteter på bynivå eller mellan byar (t ex ”sockenallmänningar”), och föga tradition av den kamp för gemensamma rättigheter som var så karaktäristisk för utvecklingen i väst.⁶⁸

Samtidigt tycks den planerade, godsägarledda organisationen av bosättningen i öst tenderat att ställa stora hinder i vägen för framväxten av bondemakt och bondesjälvstyre.⁶⁹ De östtyska byarna var vanligen mindre och glesare bebyggda än sina motsvarigheter i väst, och de

⁶⁶ G Franz, *Geschichte des deutschen Bauernstandes von fruehen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1970, s 48-66.

⁶⁷ Ibid, s 50, 53, 58 och 62. Observera de östtyska böndernas härmed sammanhängande misslyckande att vinna rätten att utse sina sockenpräster (s 62 f).

⁶⁸ Hermann Aubin, ”Medieval Agrarian Society in its Prime: The Lands East of Elbe and German Colonization Eastwards”, *Cambridge Economic History of Europe*, I, Cambridge 1966, s 464 f och 468 f.

⁶⁹ Märk kommentaren från en sentida forskare om den senmedeltida östtyska bygemenskapen (Gemeinde), på tal om dess svagheter: ”Godsägaren i byn var först på plats, sedan kom bymedlemmarna. I det äldre bosättningsområdet var dessa Gemeinde, vilkas begynnelse mestadels är fördold, primära”, H Patze, ”Die deutsche bäuerliche Gemeinde im Ordenstaat Preussen”, T Mayer (red), *Die Anfänge der Landgemeinde und ihr Wesen*, I-II, Stuttgart 1964, I, s 151. För en slående fallstudie över en plats där en godsägarledd konsolidering gjorde bönderna svaga och öppna för expropriation se E Searle, *Lordship and Community*, I, kap. 3, särskilt s 63-68.

brukade dessutom ha en enda godsägare. Följden blev att de var lättare för godsägaren att kontrollera än byarna i väst, där den tätare befolkningen och i synnerhet det förhållandet att byarna ofta var delade mellan två eller flera gods gav bönderna större manöverutrymme och avsevärt underlättade deras *gemeinbildung*.⁷⁰

Som en forskare i tysk bondehistoria har fastslagit, ”vore (1525 års) bondekrig otänkbara utan den starka utvecklingen av bylivet i (västra) Tyskland”. Ur detta perspektiv är det värt att notera, att den enda östtyska region som upplevde bondeuppror år 1525, dvs Ostpreussen, kännetecknades av ovanligt starka bondesamfund, liksom av en (synbart) svag härskande adel. Å ena sidan uppstod den ost-preussiska bonderevolten i och koncentrerades till Samland, ett område som inte endast karaktäriserades av särskilt stor befolkningstäthet, utan även av relativt välbefästa och mäktiga former av bondeorganisation. Samland var en av de få regionerna öster om Elbe som undgått kolonisationsprocessen och därmed införandet av de ”germanska” agrara och politiska bosättningsformerna. Därmed hade dessa ursprungliga preussiska bondesamhällen i stort förblivit orubbade och fått behålla sina påtagligt ålderdomliga och särpräglade socio-politiska strukturer.⁷¹ Å andra sidan var den ostpreussiska adeln den som kanske var sämst etablerad inom hela regionen. Kolonisationen av detta område hade ju i stort genomförts under Tyska Ordens ”byråkratiska” administration. Vid tiden för 1525 års bondeuppror hade den nya, härskande ”junkern”-aristokratin just fullbordat sitt maktövertagande från den sönderfallande ordensstaten.⁷²

De flesta bondeupproren i både västra och östra Tyskland misslyckades naturligtvis i likhet med de flesta stora bonderesningarna i det senmedeltida Europa. Det som var framgångsrikt inte bara i västra Tyskland utan över nästan hela Västeuropa var emellertid den mindre iögonenfallande men till resultatet viktigare process av hårdnackat motstånd, by för by, varigenom bönderna utvecklade sin solidaritet och sina byinstitutioner. Det var utifrån detta som de västeuropeiska bönderna avsevärt kunde begränsa aristokratins anspråk samt slutligen upplösa livegenskapen och hejda den aristokratiska reaktionen.⁷³ I avsaknad av den styrka som bönderna i väst hade förvärvat i uppbygget av bysamverkans och motståndets instrument, hade bönderna i det koloniserade Östeuropa mindre förmåga att hålla ut. Följaktligen dukade de under för den aristokratiska reaktionen och livegenskapens införande.

Resultaten av senmedeltidens omvälvningar och konflikter fick avgörande följder för den fortsatta europeiska utvecklingen. Det mönster för ekonomisk utveckling, som under världsmarknadens inverkan nu framtvingades i öst av den mer rigida klasstrukturen och livegenskapen, skilde sig högst avsevärt från det som rådde under de fria förhållandena i väst.

⁷⁰ H Aubin, a a, s 469; G Franz, *Geschichte des deutschen Bauernstandes*, s 49, 53 och 56 f.

⁷¹ Citatet finns i *ibid*, s 63. Beträffande Samlandregionens utveckling och de särskilda sociala, politiska och demografiska kännetecknen hos dessa preussiska bondesamhällen, se R Weinkaus, ”Kleinverbände und Kleineräume bei den Preussen des Samlandes”, *Die Anfänge der Landgemeinde und ihr Wesen*, I, s 202 ff. Märk Weinkaus kommentar (s 232): ”I nordvästra Sam-land, centrum för motståndet mot Tyska Orden, hade den inhemska härskande klassen nästan försvunnit. Just på grund av detta tycks de gamla gemenskaperna ha bibehållits under särskilt lång tid”. Se även Hans Helmut Wächter, *Ostpreussische Domänvorwerke im 16. und 17. Jahrhundert*, Wuerzburg 1958, s 7. Märk även det påfallande sambandet mellan å ena sidan en ovanligt tät befolkning och särskilt mäktiga bygemenskaper och å den andra framgångsrike bondeuppror i det ostpreussiska biskopsdömet Ermland år 1440. F L Carsten, *Origins of Prussia*, s 60 f och 104 f; H Patze, a a, s 164 f.

⁷² Angående Tyska Ordens nedgång och den preussiska adelns frammarsch, särskilt i förbindelse med 1525 års uppror, se F L Carsten, ”Der Bauernkrieg in Ostpreussen 1525”, s 398 f; A Seraphim, a a, s 2 f. Märk även den senares intressanta påstående att Orden ofta försökte försvara bönderna och deras hävdvunna ställning mot de växande överträdelserna från en expanderande adel, vilken naturligtvis samtidigt undergrävde själva Orden (s 9-11). Jfr Carsten, *Origins of Prussia*, II (”The Rise of the Junkers”), särskilt s 111 ff.

⁷³ För en noggrann rekonstruktion av dessa processer i en fransk region se Fossiers kapital om ”Les conquetes paysannes” i *La terre et les hommes en Picardie*, II, s 708-30. Märk Fossiers kommentar på s 708: ”Den fortgående höjningen av böndernas levnadsstandard och deras förbättrade sociala villkor har med rätta betraktats som en grundläggande företeelse i medeltidshistorien ... Inför en aristokratisk värld på defensiven stärktes bönderna och frigjordes undan för undan.”

Mera konkret fick de nu uppkomna klassrelationerna i öst till följd en ”utveckling av underutvecklingen” samt en spärr för den allmänna produktivitetens utvecklingen och i synnerhet för industrialiseringen. För det första hämmades godsägarnas vilja att införa förbättringar i jordbruket av tillgången på tvångsarbetare, som kunde utnyttjas allt hårdare. För det andra förhindrade godsägarnas växande tillägnelse av böndernas överskott uppkomsten av en hemmamarknad för industrivaror. För det tredje innebar den direkta och kraftfulla kontrollen över böndernas rörlighet en begränsning av industrins arbetskraft, vilket ledde till dess förkvävning och städernas tillbakagång. Slutligen förde godsägarna i egenskap av härskande och statsdominerande klass en ”antimerkantilistisk” politik, i det att de försökte överta handelsmännens funktion som mellanhänder och uppmuntrade industriimporten västerifrån. Därigenom undergrävde de det som återstod av urban och industriell organisation⁷⁴ På så vis tillintetgjordes möjligheterna för en balanserad ekonomisk tillväxt, och Östeuropa dömdes till efterblivenhet för århundraden framåt.

Man kan alltså inte, som stundom görs, betrakta Östeuropas ekonomiska efterblivenhet som ekonomiskt bestämd och härstammande från ”beroendet” av råvaruhandeln med Västeuropa. Ett korrektare påstående är, att beroendet av spannmålsexporten var ett resultat av efterblivenheten, av hemmamarknadens oförmåga (den oerhört reducerade köpkraften hos befolkningens stora massa), vilken var följd av den stagnerande produktiviteten och den högst ojämna inkomstfördelningen inom jordbruket, som i sin tur i sista hand var rotad i livegenskapens klasstruktur.

Jordbrukskapitalismens tillväxt och stagnation

Slutligen måste vi emellertid betänka, att livegenskapens sammanbrott inte heller i väst automatiskt ledde till kapitalism och en framgångsrik ekonomisk utveckling. Från slutet av 1400-talet rådde det i hela Europa ett ökat befolkningstryck, en utveckling av marknaden och en stegring av spannmålspriserna. I England finner vi godsägare som koncentrerar sina egendomar och arrenderar ut dem till kapitalistiska storarrendatorer, vilka i sin tur driver dem med hjälp av lönearbetare och inför förbättringar i jordbruket. I Frankrike har vi emellertid rätt lite av koncentration. Även den jord som direkt kontrollerades av godsägarna, dvs huvudgårdarna, var vanligen styckad i små tegar och odlad av småarrendatorer. Även den bondeägda jorden dominerades naturligtvis av jordsplittringen. Dessa åtskilda klasstrukturer gav i väsentlig grad upphov till olika resultat i fråga om jordbruksproduktivitet och till helt skiljaktiga ekonomiska utvecklingsmönster — jag återkommer snart till detta. Först är det emellertid nödvändigt att redogöra för själva klasstrukturerna. Jag kommer åter att hävda, att dessa enbart kan förstås som ett arv av den föregående epokens historiska utveckling, och i synnerhet av de åtskilda klasskonflikter som ledde till och styrde livegenskapens upplösning i respektive land.

I England liksom i större delen av Västeuropa kunde bönderna vid mitten av 1400-talet genom flykt och motstånd slutgiltigt bryta den feodala kontrollen över sin rörlighet och nå full frihet. Bondearrendatorerna kämpade också vid denna tid hårt för att vinna full kontroll över och faktiskt självägande till sin ärvda arrendejord, och det var inte långt ifrån att de lyckades. Livegenskapens avskaffande innebar ett slut på dagsverksplikt och godtyckliga pålagor. Dessutom fixerades själva arrendet till hävdvunnen nivå och blev till följd av inflationen föremål för långsiktig värdeminskning. På lång sikt fanns det emellertid två huvudstrategier

⁷⁴ Några av den senare tidens viktigare analyser om den östeuropeiska livegenskapens uppkomst, orsaker och följder återfinns i Marian Malowists arbeten. Ett antal av dessa skrifter har samlats i hans *Croissance et regression en Europe XIVE -XVIIe siecles*, Paris 1972. Se även hans ”La commerce de la Baltique et le probleme des luttes sociales en Pologne aux XVe et XVIe siecles”. Observera dessutom F L Carsten, *Origins of Prussia: A Maczak*, ”Export of Grain and the Problem of Distribution of National Income in the Years 1550-1650”, *Acta Poloniae Historica*, XVIII (1968); J Topolski, ”La régression économique en Pologne du XVIe au XVIIIe siecle”, *ibid*, VII (1962); L Zytkowicz, ”An Investigation of Agricultural Production in Masovia in the First Half of the 17th Century”, *ibid*, XVIII (1968).

som stod till buds för godsägarna om de ville undgå att förlora jorden till fria bönder.

För det första hade befolkningskatastrofen under 1300-talets senare del och 1400-talet ställt många tidigare ärftliga arrendeegendomar öde. Det tycks ofta ha varit möjligt för godsägaren att helt enkelt lägga beslag på dessa och foga dem till sin huvudgård.⁷⁵ På det ta sätt flyttades en stor del av jorden utan vidare över från de ärftliga till de kortvariga arrendenas sektor, vilket i förväg hämmade en potentiell utveckling mot självägande och avsevärt minskade den jordareal som var tillgänglig för egentligt bondeägande. Som vi kommer att se stod detta alternativ betecknande nog inte lika öppet för de franska godsägarna under samma omständigheter och tid.

Det kvarstod för det andra ofta en viktig utväg för den godsägare som ställdes inför självägandekrav från arvearrendatorer som fanns kvar på hans jord och höll fast vid sina gårdar. Han kunde hävda sin rätt att ta ut så stora avgifter han ville, när bondejord överläts genom köp eller arv. Inträdesvederlagen tycks faktiskt ha försett godsägarna med det verktyg de behövde för att göra sig av med arvearrendatorer, ty vederlagen kunde i sista hand omvandlas till marknadsmässiga arrendebelegg.⁷⁶

Godsägarens rätt att höja vederlagen var emellertid inte någon från början avgjord eller oomtvistad fråga. Hela 1400-talet igenom vägrade bönderna allmänt och uppenbarligen med stor framgång att betala vederlagen. Denna vägran fortsatte också på 1500-talet, då det ändrade förhållandet i tillgången på arbetskraft och jord uppenbarligen borde ha tvingat bönderna att gå med på försämrade villkor och betala högre arrenden.⁷⁷ I sista hand tog bönderna till uppror för att genomdriva sina krav. I England var första hälften av 1500-talet som bekant en period av stora bonderesningar som hotade hela samhällsordningen. Ett viktigt motiv för de allvarligaste bland dessa, särskilt 1530-talets uppror i Nordengland och Ket's Rebellion år 1549, var att säkra böndernas arrenderätt och i synnerhet frågan om godtyckliga vederlag.⁷⁸

Om de hade varit framgångsrika hade 1500-talets bondeuppror, som en historiker har uttryckt det, "klippt vingarna på jordbrukskapitalismen".⁷⁹ Men de hade inte framgång. Mot slutet av 1600-talet kontrollerade de engelska godsägarna en övervägande del av den odlingsbara jorden, kanske 70-75 procent, och kapitalistiska klassrelationer utvecklades som ingenstans annars, vilket fick betydelsefulla följder för den ekonomiska utvecklingen.⁸⁰ Som jag ser det

⁷⁵ J A Raftis, *Tenure and Mobility* . . . , s 1977 f; R H Hilton, *Decline of Serfdom* . . . , s 44 ff; dens, "A Study in the Pre-History of English Enclosure in the Fifteenth Century", *Study in onore de Armando Sapori*, I-II, Milano 1957 (omtryckt i *The English Peasantry in the Later Middle Ages*); M W Beresford, "A Review of Historical Research (to 1968)", M W Beresford/John G Hurst (red), *Deserted Medieval Villages*, London 1971.

⁷⁶ R H Tawney, a a, s 287-310; Lawrence Stone, *The Crisis of the Aristocracy 1558-1641*, Oxford 1965, s 306-10. Innebörden är omstridd av de "frivilliga" arrenden som mekanismer genom vilka godsägaren kunde vinna ekonomisk kontroll över jorden. Det rör sig särskilt om två frågor: mängden av arrendejord under huvudgården och godsägarens rätt att ta ut helt godtyckliga avgifter när huvudarrendatorn ärvt sitt arrende. För vissa uppskattningar av den mängd jord som var underkastad vissa avgifter se R H Tawney, a a, s 297-300 och E Kerridge, *Agrarian Problems of the Sixteenth Century and After*, s 35-46. Kerridge har hävdad att ärvt huvudgårdsarrende vanligen garanterade "rimliga avgifter"; att avgifterna måste sättas på en sådan nivå att de inte omintetgjorde arrendatorns arvsrätt. Det är dock oklart från vilken tid som denna regel om "rimlig" storlek på ärftliga huvudgårdsarrenden erkändes och genomdrevs av de kungliga domstolarna. Kerridge tycks inte ha något vittnesbörd om detta som är tidigare än 1586 (a a, s 38 f). Se även R H Tawney, a a, s 296 (även not 3) och 307 samt L Stone, se ovan.

⁷⁷ Christopher Dyer, "A Redistribution of Incomes in Fifteenth-Century England?", *Past and Presenty*, nr 39 (april 1968); J A Raftis, "Landlords and Tenants in England in the Later Middle Ages: The Buckingham Estates", *Past and Presenty*, nr 43 (maj 1969), s 146-50.

⁷⁸ R H Tawney, a a, s 307 och S T Bindoff, *Ket's Rebellion*, London 1949 (omtryckt 1968), s 7-9.

⁷⁹ *Ibid*, s 9.

⁸⁰ G E Mingay, *English Landed Society in the Eighteenth Century*, London 1963, s 25, anger siffran 80-85 procent för den del av jorden som innehades av godsägarklasserna (dvs "storgodsägarna" och "lågadeln") år 1790 (en ytterligare, till storleken osäker andel innehades av "bättre självägare" ("freeholders of a better sort")),

var det alltså framväxten av den klassiska arbetsstrukturen med godsägare-kapitalistisk arrendator-lönearbetare som möjliggjorde omvandlingen av den engelska jordbruksproduktionen, vilket i sin tur ledde till Englands unikt framgångsrika allmänna ekonomiska utveckling.⁸¹ När bönderna misslyckats med att upprätta faktisk självägarkontroll över jorden, kunde godsägarna utöka, koncentrera och hägna in, skapa stora gårdar och hyra ut dessa till kapitalistiska arrendatorer som hade råd att företa kapitalinvesteringar. Detta var en oundgänglig förutsättning för större framsteg inom jordbruket, eftersom jordbruksutvecklingen var beroende av ordentliga kapitaltillskott, som förde med sig införandet av ny teknik och större skala på driften. En sådan högre investering inom jordbruket gjordes möjlig genom utvecklandet av en mängd nya arrendearrangemang, som inneslöt en ny relation mellan godsägare och arrendator. Genom dessa arrangemang blev de kapitalistiska arrendatorerna faktiska partners till godsägarna. De garanterades en skälig andel av de ökade inkomster, som följde på deras kapitalinvesteringar. Inkomsterna skulle alltså inte konfiskeras genom att godsägarna höjde arrendena.⁸² Det blev därmed klart för dem att starta sina tekniska innovationer, i synnerhet rotationsjordbruk och dränering samt investeringar som underlättade jordbruksdriften, vilken i allmänhet inte gav så stor utdelning på de små, icke inhägnade gårdar som drevs av arrendebönder.⁸³

en kategori som troligen inkluderade ett visst antal kapitalistiska ägare-brukare). Han säger vidare att "siffrorna för jordfördelningen troligtvis inte hade förändrats i någon avsevärd grad under de hundra åren före 1790, men att det säkert hade skett en förskjutning till storgodsägarnas fördel på bekostnad av de båda andra grupperna (lågadeln och självägarna)". F M L Thompson har uppskattat att självägarna (både små och stora) ägde ungefär en tredjedel av jorden vid 1600-talets slut, se "The Social Distribution of Landed Property in England since the Sixteenth Century", *Economic History Review*, andra serien,

⁸¹ Detta betyder inte att exakt dessa arrangemang var nödvändiga för att ett genombrott i jordbruket under denna tid verkligen skulle leda till ekonomisk utveckling, men det innebär att det krävdes något slag av storskaligt kapitalistiskt jordbruk. Det enda verkliga alternativet till den "klassiska engelska" formen av kapitalistiskt jordbruk med godsägare, storarrendatorer och lönearbetare tycks ha varit det likaledes kapitalistiska systemet med stora ägare-brukare, som också vanligen använde sig av lönearbete. Detta senare var den struktur som faktiskt uppstod i Katalonien vid slutet av 1400-talet som ett resultat av den föregående perioden med konflikter på landsbygden, i vilka de större bönderna inte bara hade lyckats vinna faktisk äganderätt till sin jord, utan dessutom även blivit ägare till stora jordarealer (masos ronecs) som blivit öde under det senare 1300-talets befolkningskatastrof. Den för 1500-talets Katalonien karaktäristiska enheten av jordbruksproduktion och -äggande, "masia", var i sin typiska utformning en mycket stor men till ägorna sammanhållen gård. Och det var denna struktur som utgjorde grunden för påtagliga och kontinuerliga framsteg inom jordbruket under den nya tidens första del. P Vilar, *Catalogne . . .* s 575-78, 584, 586 och 599. Se *not* 88 nedan.

⁸² E Kerridge, *Agrarian Problems . . .*, s 46, och E L Jones, "Agriculture and Economic Growth in England, 1660-1750: Agricultural Change", *Journal of Economic History*, XXV (1965).

⁸³ Ang. de stora "kapital"-gårdarnas fördelar med avseende på jordbruksförbättringar, investeringar och allmän effektivitet se E Kerridge, *Agrarian Problems . . .*, s 121-26 och G E Mingay, "The Size of Farms in the Eighteenth Century", *Economic History Review*, andra serien, XIV (1962). Det bör anmärkas att några av de viktigaste senare arbetena uppehåller sig vid fördelarna för jordbruksutvecklingen med de engelska klassrelationerna på landsbygden, men att de kommer fram till att reducera deras betydelse. Sålunda hävdar E L Jones i sin "Editors's Introduction" till *Agriculture and Economic Growth in England 1650-1815*, Londen 1967 att nyckeln till det engelska jordbrukets utveckling snarare var införandet av ny teknik än förändrade institutionella arrangemang, och förkastar därvid uppenbarligen tanken på att dessa båda företeelser var oupplösligt förknippade med varandra. Han hävdar på ett ställe (s 12 f): "Nya system för jordbruksdrift betyder alltså mycket mer för den nya 'reaktionsförmågan' beträffande tillgången på jordbruksprodukter än vad förbättringar i jordbruksorganisationen gör." Inte desto mindre understryker Jones själv i andra sammanhang de avgörande fördelar som det storskaliga kapitalistiska jordbruket har för näringens framtidskridande, och står dessutom till tjänst med viktiga nationella och internationella jämförelser, som förefaller demonstrera giltigheten i detta samband och, i konsekvens därmed, de utvecklingshinder som finns inbyggda i de bonde dominerade jordbrukssystemen. Han säger sålunda (s 17): "Det landsbygdsmonster och den jordbruksorganisation som utvecklades i England gjorde produktionen mera flexibel och långt mera mottaglig för marknadens krav än vad ett bondesystem kunde ha åstadkommit." Han beskriver också följande fall (s 43): "I de delar av Midlands där jorden tillhört ett fåtal ägare och där inhägnandet hade påbörjats tidigt, såddes 'nya' grödor och odlarna specialiserade sig på köttjursuppfödning. 'Bondejordbruket' på Midlands lerjordar avvisade däremot oftast all förändring utom det bittra genomförandet av parlamentets inhägnande."

Detta betyder inte att bondeproduktionen inte kunde förbättras. Poängen är att den inte kunde utgöra någon agrar bas för en ekonomisk utveckling. Småskaligt jordbruk kunde vara särskilt effektivt, när det gällde vissa industrigrödor (t ex lin) liksom ifråga om vinodling, mjölkproduktion och trädgårdsodling. Detta slags odling gav dock vanligen ökad avkastning genom en intensifiering av arbetet snarare än genom ökad effektivitet hos en arbetsmängd. Det ledde därför inte till ”utveckling” utom i en begränsad och vilseledande betydelse av ordet. Själva utbredningen av detta slags odling av ”ickebasala” jordbruksprodukter förutsatte naturligtvis, liksom industrin, att den basala (spannmåls-) produktionen ökade (på annat håll). Och förbättringar i produktiviteten för spannmålsodling åstadkoms faktiskt bäst på stora, koncentrerade gårdar där stora kapitalinvesteringar gjordes.⁸⁴

Inte heller framväxten av stora brukningsenheter garanterar dock i sig någon jordbruksutveckling. Som vi kommer att se orsakade de stora gårdarna i Frankrike inom de (relativt begränsade) områden, där de fanns, inga större ökning av jordbrukets produktivitet. Det som därför visade sig vara mest kännetecknande för den engelska jordbruksutvecklingen var den speciella, produktiva användningen av jordbrukets överskott, som uppammades av de agrara klassrelationernas särskilda karaktär. Framför allt avlägsnades den traditionellt antagonistiska relationen, där godsägarnas ”utpressning” undergräver arrendatorernas initiativ, och ersattes av en symbios av godsägare och arrendator som ledde till samarbete ifråga om investeringar och förbättringar.⁸⁵

Att förbättringarna inom jordbruket redan vid 1600-talets slut hade en betydlig inverkan på den engelska ekonomiska utvecklingen framgår av en rad olika förhållanden. Mest omedelbart slående är mönstret med relativt stabila priser vid ett (åtminstone) bibehållet befolkningstal under seklets senare del, och i ett längre perspektiv de kombinerade företeelserna av fortsatt industriell utveckling och hemmamarknadens tillväxt. Fastän den engelska befolkningen under denna tid nådde samma höga antal som under början av 1300-talet (när detta ledde till en demografisk kris), förekom inte sådana våldsamma prissvängningar och försörjningskriser som skakade Frankrike och stora delar av den övriga kontinenten.⁸⁶ Man fick heller inte den markerade befolkningsminskning som vid denna tid dominerade större delen av Europa, den berömda malthusianska fas B.⁸⁷ I stort sett förblev England skyddat från ”1600-talets allmänna ekonomiska kris”, som förr eller senare drabbade större delen av världsdelen.⁸⁸ Denna kris, som i mycket liknade sin företrädare, ”1300-talets allmänna ekonomiska kris”, var i sista hand en kris för jordbruksproduktiviteten. Liksom företrädaren orsakades den av vidmakthållna relationer av ägande och överskottstillägnelse, vilka förhindrade varje ökning av produktiviteten. I motsats därtill var det den omvandling av den agrara klasstrukturen som ägt rum sedan 1300-talets slut, som gjorde det möjligt för England

⁸⁴ B H Slicher Van Bath, a a, särskilt s 135-37, 148 f och 153. Som han sammanfattar beträffande en flamländsk region med intensivt jordbruk (s 153), ”ger den inte en bild av välstånd, utan av nätt och jämnt kontrollerad fattigdom”.

⁸⁵ Se E L Jones, a a. Ang. det storskaliga jordbruket i Frankrike under den nya tidens första del se not 111 nedan.

⁸⁶ Om hur försörjningskriser undveks i England under sextonhundralets senare del se A B Appleby, ”Disease or Famine: A Study of Mortality in Cumberland and Westmorland, 1580-1640”, *Economic History Review*, andra serien, XXXI (1973), särskilt s 403 och 430 f. För en jämförelse mellan prisfluktuationer i England och Frankrike på 1600-talets senare och 1700-talets tidigare del, som betonar Englands undvikande av de ”våldsamma fluktuationer” som karakteriserade stora delar av Frankrike, se J Meuvret, ”Les oscillations des prix des céréales aux XVIIe et XVIIIe siècles en Angleterre et dans les pays de bassin parisien”, *Etudes d'histoire économique*, s 113-24.

⁸⁷ G S L Tucker, ”English Pre-Industrial Population Trends”, *Economic History Review*, andra serien, XVI (1968), s 205-18. Jag vill därmed inte förneka möjligheten av att det skedde ett avstannande i befolkningstillväxten och kanske även en tillfällig paus under sextonhundralets senare och/eller sjuttonhundralets förra del.

⁸⁸ Det bör noteras att Katalonien, en av de få regioner under denna period som upplevde en samtidig uppgång i jordbrukets produktivitet, också var ett av de få områden som undgick ”sextonhundralets allmänna ekonomiska kris” och i likhet med England lyckades uppnå fortsatt ekonomisk utveckling. P Vilar, *Catalogne . . .*, I, kap. III, särskilt s 586 och 588. Se även not 81 ovan.

att avsevärt öka produktiviteten inom sitt jordbruk och därmed undgå en upprepning av den föregående krisen.

Det förefaller dessutom som om förbättringarna inom jordbruket var grunden till de utvecklingsprocesser som enligt E L Jones hade gjort det möjligt för cirka 40 procent av den engelska befolkningen att vid 1600-talets slut ha lämnat sin sysselsättning inom jordbruket, ofta till förmån för industrin.⁸⁹ Den engelska industritillväxten, som i första hand gällde textilier, var förvisso i första hand baserad på export och sporrade av den utrikes efterfrågan. Sådana exportbaserade uppgångar hade emellertid varit vanliga i Europa under medeltiden och nya tidens början utan att de någonsin blivit självgenererande. Inelasticiteten i jordbruksproduktionen tycks alltid ha satt snäva gränser för industriproduktionens utveckling. Stigande livsmedelspriser, för att inte tala om totalt misslyckande i livsmedelsförsörjningen till följd av sjunkande produktivitet inom jordbruket, kunde direkt blockera industrin genom att sätta gräns för den andel av befolkningen som kunde ägna sig åt sysslor utanför jordbruket. Dessutom undergrävde de marknaden för industrivaror antingen genom att tvinga upp lönerna (kostnaden för att överleva) och därmed industrivarornas pris, eller genom att beskära den del av befolkningens inkomster som var tillgängliga för inköp av annat än livsmedel.

Dessa mekanismer medförde i detta fall, att den allmänna agrar-demografiska krisen under 1600-talet för större delen av Europa även innebar en industriell kris. Detta har klarast demonstrerats beträffande 1600-talets Frankrike av Goubert, som direkt förbinder den långvariga krisen för den omfattande textilindustrin i Beauvais under denna period med problemen att skaffa fram livsmedel.⁹⁰ Ett liknande fall tycks demonstreras av den italienska industrins tillbakagång under 1600-talets början. Här tycks drastiskt höjda livsmedelspriser väl så mycket som någon annan faktor ha varit ansvariga för de ökade lönekostnader (på subsistensnivå), som tydligen priskonkurrerade bort de italienska varorna från den europeiska och i synnerhet från den levantinska marknaden. I motsvarande grad var det efterblivna, till övervägande del av bönder drivna jordbruket i stort sett oförmöget att utveckla någon hemmamarknad av betydelse inom själva Italien.⁹¹ Vad slutligen beträffar den holländska industrin, så undslapp den visserligen "1600-talets kris" med relativt små skador, men dess oförmåga att vidmakthålla en fortsatt utveckling 1700-talet igenom tycks i betydande grad ha hängt samman med dess stora beroende av importerad spannmål, vilken hastigt ökade i pris efter 1750.⁹²

Det som alltså utmärkte den engelska industriutvecklingen under nya tidens början var dess kontinuerliga karaktär, samt dess förmåga att underhålla sig själv och skapa en egen, självgenererande dynamik. Här kan vi återigen finna nyckeln i jordbrukets kapitalistiska struktur. Förbättringarna inom jordbruket gjorde det inte endast möjligt för en allt större del av befolkningen att lämna jorden för industrin, utan väl så viktigt var att de direkt och indirekt skapade den växande hemmamarknad, som var en viktig beståndsdel i den oavbrutna engelska industritillväxten under hela "1600-talets ekonomiska kris" ute i Europa.⁹³ Under 1500- och

⁸⁹ E L Jones, "Editor's Introduction", s 2.

⁹⁰ P Goubert, *Beauvais et les Beauvaisis* . . . , s 585-87.

⁹¹ Ang. de höga lönerna som en grundläggande orsak till nedgången i den exportinriktade italienska industrin från början av 1600-talet se C Cipolla, "The Economic Decline of Italy", Brian Pullan (red), *Crisis and Change in the Venetian Economy*, London 1968 s 139-42. Ang. problemen med livsmedelsförsörjningen och stigande matpriser som leder till högre löner (på subsistensnivå), se B Pullan, "Introduction" och "Wage Earners and the Venetian Economy", ibid, s 12-14 och 146-74. Beträffande försörjningsproblemens strukturella rötter och den venetianska hemmamarknadens av småarrendatorer dominerade och ränteutsugna uppland se S J Woolf, "Venice and the Terrafirma: Problems in the Change from Commercial to Landed Activities", ibid, särskilt s 179-87. Ang. livsmedelsförsörjningens allmänna problem i Italien och Medelhavsområdet, vilket starkt intensifierades under 1500-talets senare del, se C T Smith, *An Historical Geography of Western Europe before 1800*, New York 1967, s 416-18.

⁹² Detta hävdas av E L Jones, "Editor's Introduction", s 21.

⁹³ Ang. den engelska industrins fortsatta tillväxt under senare delen av 1600-talet och hemmamarknadens viktiga

1600-talen tycks sålunda den välmående klassen av arrendatorer och fria bönder i likhet med godsägarna ha erbjudit en betydande avsättning för engelska industrivaror.⁹⁴ Samtidigt och på lång sikt, i synnerhet från 1600-talets slut och 1700-talets början, skapade de fortsatta förbättringarna i jordbruksproduktiviteten tillsammans med de låga livsmedelspriserna en extra köpkraftsmarginal hos betydande grupper inom medelklassen och kanske även underklassen, vilket fick hemmamarknaden att växa och underblåste industrins kontinuerliga tillväxt in i den industriella revolutionens epok.⁹⁵ Den engelska ekonomiska utvecklingen berodde sålunda på en nära nog unik, symbiotisk relation mellan jordbruk och industri. Det var i sista hand en revolution inom jordbruket, baserad på uppkomsten av kapitalistiska klassrelationer på landsbygden, som gjorde det möjligt för England att bli det första landet som undergick en industrialisering.

Det kontrasterande misslyckandet hos Frankrike att omvandla sitt jordbruk tycks ha varit en direkt följd av att bondeegendomen fortsatte att stärkas samtidigt som den upplöstes i England. Vi har redan åberopat den relativa framgång med vilken bondesamhällena i hela Väst-europa lyckades stå emot godsägarnas makt under medeltiden. Särskilt har den långvariga process, genom vilken by efter by i olika franska regioner kunde tillvinna sig vissa betydelsefulla ekonomiska och politiska rättigheter — att använda allmänningarna, fixera arrendena, säkra arvsrätten och ersätta gamla byfogdar med sina egna, valda representanter — med särskild omsorg spårats av historikerna, vilka påpekat dess historiska betydelse.⁹⁶ Vad som emellertid fortfarande kräver en förklaring är de franska böndernas förmåga att inte enbart etablera vissa friheter och egendomsrättigheter gentemot godsägarna, utan att även kunna behålla dem under en utomordentligt lång historisk epok — särskilt under den period då deras engelska motsvarigheter inte längre förmådde detta. Varje svar på frågan måste vara provisoriskt. Men det som i ljuset av den engelska utvecklingen tycks ligga bakom den påtagliga hållfastheten hos det franska bondeägandet är dess nära samband med den franska kungamaktens speciella utvecklingsform.

Sålunda tycks i Frankrike, i motsats till i England, den centraliserade staten (åtminstone till stor del) ha utvecklats till en ”klasslik” företeelse, dvs till en oberoende tillägnare av överskott. Detta berodde främst på dess godtyckliga makt att beskatta jorden. I samma grad som bönderna kunde enas mot godsägarna, befria sig från livegenskapen och väsentligen vinna äganderätt till sin jord — och detta kunde de som sagt i betydande utsträckning — i samma grad blottade de sig för en potentiell exploatering från kungamaktens sida. Ty även om böndernas lokalt grundade organisation — den viktigaste källan till och den faktiska gränsen för deras makt — ibland var tillräcklig för att stå emot de lokala godsägarnas krav, så förslog den åtminstone på lång sikt vida sämre mot den centrala statens anspråk. Följaktligen kunde staten utvecklas till godsägarnas medtävlare i samma grad som den kunde etablera sin rätt att tillägna sig överskottet från böndernas produktion. Den hade därmed intresse av att begränsa

roll i denna process se L A Clarkson, *The Pre-Industrial Economy in England 1500-1750*, London 1971, kap. 4 särskilt s 185 ff, samt F J Fisher, ”The Sixteenth and Seventeenth Centuries: The Dark Ages of English Economic History”, *Economia*, ny serie, XXIV (1957).

⁹⁴ W G Hoskins, ”The Leicestershire Farmer in the Sixteenth Century”, i hans *Essays in Leicestershire History*, Leicester 1950. F J Fisher, ”London as an Engine of Economic Growth”, J Bromley/E H Kossman (red), *Britain and the Netherlands*, London 1960; samt dens, ”The Sixteenth and Seventeenth Centuries ...”.

⁹⁵ För denna argumentation se E L Jones, ”Editor's Introduction”; dens, ”Agriculture and Economic Growth in England, 1660-1750; Agricultural Change”; dens, ”The Agricultural Origins of Industry”, *Past and Present*, nr 40 (juli 1968; A H John, ”Agricultural Productivity and Economic Growth in England, 1700-1750”, *Journal of Economic History*, XXV (1965); dens, ”Aspects of the English Economic Growth in the First Half of the Eighteenth Century”, *Economia*, ny följd, XXVIII (1961); D E C Eversley, ”The Home Market and Economic Growth in England, 1750-1780”, E L Jones/G E Mingay (red), *Land, Labour and Population in the Industrial Revolution*, London 1967.

⁹⁶ Se särskilt R Fossier, *La terre et les hommes en Picardie*, II, s. 708-30. Se även ovan, not 73. Dessutom G Fourquin, a a, I, kap. 3, särskilt s 190.

godsägarnas arrenden för att ge bönderna möjlighet att betala mer i skatt. Det var därför som den ingrep mot godsägarna för att göra slut på böndernas ofrihet samt etablera och garantera deras ägande.

Ett mönsterfall där staten på detta sätt utvecklas till en oberoende, klasslik tillägnare av överskott, samtidigt som det växer fram en etablerad, ägande bondeklass, finner vi kanske i de ”minienvälden” som växte fram i de västtyska furstendömena under nya tidens början. I dessa stater förde furstarna en medveten politik för att skydda böndernas ägande, vilket vuxit fram under medeltiden och redan var relativt väl etablerat. I synnerhet sökte furstarna att försvara säkerheten och omfattningen hos böndernas jordägande i syfte att trygga sig en egen, oberoende beskattningsbas (Bauernschutzpolitik). Därför blev arrendena rättsligt fixerade, böndernas arvsrätt vidmakthölls eller återställdes, och i vissa fall återlämnades till bönderna jord som tidigare varit i bondehand men som förlorats till adeln. Samtidigt gjorde furstarna vad de kunde för att omskifta den uppsplittrade bondejorden till koncentrerade gårdar, på samma gång som de agerade för att hindra bönderna från att stycka upp sin jord. Till slut lyckades furstarna omvandla böndernas egendomar till enhetliga beskattningsobjekt.⁹⁷ I konsekvens därmed kunde de västtyska bönderna mot slutet av 1600-talet vinna kontroll över upp till 90 procent av jorden.⁹⁸

De olika stadierna i den process, varigenom de franska bönderna lyckades konsolidera sitt eget starka (om än mindre utbredda) grepp över jorden i relation till kungamakts utveckling, är långt ifrån klargjorda. En vändpunkt tycks ha förekommit åtminstone i Parisregionen under mitten av 1200-talet i de som det skulle visa sig avgörande konflikterna mellan bönder och godsägare på grund av de senares försök att utsträcka sin aristokratiska taille. Det var som vi sett kring denna taille som frågan om böndernas ofrihet kom att avgöras i denna region. Godsägarna sökte befästa sin rätt att godtyckligt beskatta sina arvearrendatorer. En framgång för dem skulle ha etablerat böndernas ofria ställning och utsatt dem för ytterligare godtyckliga pålagor från godsägarnas sida. Emellertid stod Parisregionens bönder emot, med kraft och i stort antal. Det som tycks ha vänt utvecklingen till deras förmån var monarkins ingripande mot godsägarna. När kronan gick med på att ta upp målet, erkände den därmed böndernas fria rättsliga ställning vilket banade vägen för fixerade arrenden och ett faktiskt ägande.⁹⁹ Vad som på lång sikt kanske var ännu mera utslagsgivande var vissa åtgärder som staten vidtog på 1400-talet. Under denna period tycks staten allmänt ha konfirmerat okränkbarheten hos censen (det ärftliga bondearrendet). Det förblev sålunda rättsligt besvärligt för godsägarna att till sina huvudgårdar lägga det stora antal gårdar som övergetts till följd av krig och sjunkande befolkning. Följden blev att den andel av jorden som stod under böndernas kontroll bibehölls. Det är värt att märka, att det var just vid denna tid som kungamakten tog avgörande steg för att organisera bondesamhället i byförsamlingar med valda råd, för att på så vis administrera och samla in de dramatiskt ökade skatterna till kronan.¹⁰⁰

Resultatet av detta blev att konsolideringen av bondeegendomen, i förening med den franska statens utveckling, vid nya tidens början på den franska landsbygden hade skapat en klasstruktur som högst avsevärt skilde sig från den som uppstått i England. Det finns heller inget bättre vittnesbörd om dessa olika strukturer än de dramatiskt olika bondeuppror, som

⁹⁷ F Luetge, *Geschichte der deutschen Agrarverfassung*, Stuttgart 1963, s 100-02 och 134-54. För den föregående diskussionen om den västtyska utvecklingen är jag Joel Singer stort tack skyldig.

⁹⁸ Eberhard Weis, ”Ergebnisse eines Vergleichs der grundherrschaftlichen Strukturen Deutschlands und Frankreichs vom 13. bis zum Anfang des 18. Jahrhunderts”, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, LVII (1970), s 1-14, särskilt s 13. Han kommer bl a fram till, att den tyska adeln tycks ha tvingats in i ett ytterligt beroende av furstarna och blivit en administrativ aristokrati par excellence.

⁹⁹ Marc Bloch, ”Blanche de Castille et les serfs du Chapitre de Paris”, *Mélanges Historiques*, Paris 1963, I, s 462-90; G Fourquin, a a, I, s 111.

¹⁰⁰ Ibid, s 180, 377, 382, 430-32 och 514 f; J F Lemarignier, *La France médiévale: institutions et société*, Paris 1970, s 318; Marc Bloch, *French Rural History*, London 1966, s 128 f.

utmärkte nya tidens inledning i de båda länderna. I England riktades bondeupproren naturligtvis mot godsägarna, en sista, hopplös kamp för att försvara den sönderfallande bondeegendomen mot den hotande kapitalistiska inringningen. I Frankrike var målet för bondeupproren typiskt nog den enväldiga statens kvävande beskattning, denna stat som ironiskt nog verksamt hade ingripit för att stärka och skydda bondeegendomen (och därmed hejdat den kapitalistiska utvecklingen).¹⁰¹

Sålunda utvecklades i Frankrike bondeegendomen och enväldes-staten under ömsesidigt beroende av varandra. Staten ökade sin egen makt tack vare sin förmåga att gå emellan godsägarna och bönderna och garantera böndernas frihet, arvsrätt och fixerade arrenden, varigenom den kunde använda böndernas produktion, via en beskattning utanför parlamentarisk kontroll, som direkt inkomstkälla, vilket stärkte den kungliga makten och självständigheten. Som Marc Bloch har påpekat var under 1600-talet — den absolutistiska utvecklingens höjdpunkt i Frankrike — den avgörande funktionen för intendenterna, kungamakts direkt administrativa representanter i landsorten, att ”skydda bysamhällena, beskattningsunderlaget, från godsägarnas överdrivna utsugning”.¹⁰² Följaktligen förde godsägarna en våldsam försvarskamp under denna period för att skydda ”sina” bönder för den avancerande kungliga beskattningsapparaten, vilken systematiskt sökte utsträcka sin räckvidd på landsbygden.¹⁰³

I England utvecklades den centrala kungamakten däremot, särskilt från slutet av 1400-talet och framåt, i samband med och i sista hand under beroende av godsägarklasserna, vilket fick sitt mest iögonfallande uttryck i de parlamentariska institutionernas samtidiga expansion (medan dessa förföll i Frankrike). Som vi sett kunde de engelska bönderna på 1400-talet genom flykt och motstånd vinna sin frihet från livegenskapen. Deras relativa misslyckande när det gällde att uppnå full äganderätt till huvuddelen av jorden (vilket deras franska motsvarigheter hade åstadkommit långt tidigare) berövade emellertid kungamakten den potentiella finansiella bas bland bönderna, som den skulle ha behövt för att kunna utveckla sitt oberoende gentemot godsägarna. Därför kunde den kungliga centraliseringen inte anta någon absolutistisk och på bönderna byggande form. Av samma skäl var det monarkins beroende av godsägarna i sina centraliserings-strävanden på 1400-talets senare och 1500-talets tidigare del, som hindrade den att spela en avgörande roll till hjälp för bönderna i deras fruktlösa kamp för full äganderätt, vilken inföll under just denna period. Viktiga delar av den engelska hög- och lågadeln var villiga att stödja kungamaktens politiska kamp för centralisering mot de upproriska stormännen för att uppnå ordning och en stabil grund för ekonomisk utveckling. Men det var just dessa element bland godsägarna som var mest angelägna att för inhägnadets, gårdskoncentrationens och jordbrukskapitalismens skull undergräva bondeägandet.¹⁰⁴

¹⁰¹ Om de engelska upproren se ovan. Beträffande bondeupproren i Frankrike se den sammanfattande artikeln av J H M Salmon, ”Venality of Office and Popular Sedition in Seventeenth-Century France”, *Past and Present*, nr 37 (juli 1967). Även om det råder en häftig debatt rörande många aspekter av dessa uppror tycks alla, inklusive de båda ledande huvudkombattanterna Boris Porchev och Roland Mousnier, hålla med om att oppositionen mot de statliga skatterna spelade en stor roll. Se Boris Porchev, *Les soulèvements populaires en France de 1623 à 1648*, Moskva 1948 (Paris 1963); och Roland Mousnier, ”Recherches sur les soulèvements populaires en France avant la Fronde” *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, V (1958), s 81-113.

¹⁰² M Bloch, *French Rural History*, s 134.

¹⁰³ En avslöjande redogörelse för kampen mellan den franska kungamakten och adeln om rätten att beskydda bönderna, i avsikt att kunna exploatera dem för egen räkning, som framför allt koncentrerar sig på försöken att utsträcka den kungliga jordbeskattningen och det motstånd som adeln i sina bönders namn gjorde mot dessa försök, ges av P Deyon, ”A propos des rapports entre la noblesse française et la monarchie absolue pendant la première moitié du XVIIe siècle”, *Revue Historique*, CCXXXI (1964), s 341-56.

¹⁰⁴ Ang. centraliseringsprocessen under tudorregimen och särskilt mellan kronan och de delar av den jordägande klassen (adlig eller ej) som stödde centraliseringen gentemot baronerna, se L Stone, ”Power”, *Crisis of the Aristocracy*, kap. 5. Dessutom en rad arbeten av M E James: *A Tudor Magnate and the Tudor State*, York 1966, *Change and Continuity in the Tudor North*, York 1965, ”The First Earl of Cumberland and the Decline of Northern Feudalism”, *Northern History*, I (1966); ”The Concept of Order and the Northern Rising of 1569”, *Past*

Det vore fel att påstå att de franska godsägarna inte ville koncentrera sina gårdar. Poängen är emellertid, att de för att åstadkomma detta inte som i England bara kunde höja arrendena till en omöjlig nivå och därigenom göra sig av med en småarrendator, när hans tid gick ut. I större delen av Frankrike garanterade den av staten stödda lagen arvsrätt och fixerade arrenden för ärvd arrendejord. Godsägaren tvingades därför att *köpa* upp oräkneliga små arrendegårdar för att åstadkomma en sammanhållen enhet. Detta var sällan lätt att uppnå. Å ena sidan hade arrendebonden många starka skäl att hålla fast vid sin gård, ty den var basen för hans, familjens och arvingarnas existens. Å andra sidan var det först på mycket lång sikt som de rent ekonomiska krafterna tenderade att undergräva bondeegendomen. Det fanns ingen stark press på bonden, att för att kunna överleva driva sin jord lika lönsamt eller effektivt som hans potentiella medtävlare, för det fanns inga direkta metoder för sådana konkurrenser att "besegra" honom på. Med andra ord var bonden inte tvungen att konkurrera, därför att ingen tvingade honom att "hålla sin ställning" på världsmarknaden, vare sig marknaden för arrendatorer eller den för varor.

Till skillnad från en ren arrendator var arrendebonden med egendomsrätt inte tvungen att leverera en ränta, som motsvarade den som godsägaren kunde få från varje annan arrendator; han stod inte inför hotet att avhysas när hans tid gick ut. I motsats till den självständiga hantverkaren var han inte tvungen att producera billigt nog för att hans varor skulle kunna säljas med vinst för gällande marknadspris. Allt som krävdes för att en arrendebonde med egendomsrätt skulle överleva (förutsatt förstås att det rörde sig om en livsmedelsproducent) var, att han producerade tillräckligt för att hans familj skulle kunna försörjas och att han kunde betala sina skatter (och det vanligen fixerade arrendet). Han kunde dessutom ofta få ett tillskott genom att göra dagsverken.

Att uppehålla försörjningen var förstås sällan lätt för bönderna, särskilt inte för de många med relativt små gårdar. Befolkningsstillväxten och gårdsklyvningen minskade böndernas produktionsbas i relativ eller absolut mening. De höjda skatterna som särskilt följde på krigens inrebar samtidigt, att blotta överlevandet krävde en större produktion (staten, som till en början hade utgjort bondeegendomens viktigaste stöd blev sålunda, ironiskt nog, det viktigaste upphovet till dess upplösning). Slutligen reducerade de undan för undan höjda priserna värdet av den dagsverkslön som ofta krävdes, för att bönderna skulle klara sig på sina gårdar.¹⁰⁵ Det var heller ingen tillfällighet, att det största antalet dödsfall tycks ha inträffat i tider av krig (särskilt religionskrigen och fronden) och hungersnöd (särskilt "försörjningskriserna" under slutet av 1600-talet), och var koncentrerade till de områden som direkt berördes av stridshandlingarna (exempelvis Parisregionen och Burgund).¹⁰⁶ Men även för denna långsiktiga press och dessa plötsliga katastrofer gäller, att det var relativt sporadiskt och långsamt som de undergrävde bondeegendomen i Frankrike som helhet. Det franska bondesamhällets och den franska bondeegendomens fortsatta styrka vid slutet av 1600-talet bekräftas av det faktum, att

and Presenty, nr 60 (augusti 1973). Dessa författares forskning har börjat förse oss med detaljerade fallstudier, som åskådliggör den stora överlappningen mellan dessa båda element bland godsägarna, både adliga och icke-adliga, mellan dem som stödde den kungliga centraliseringen i samhällsfredens och den allmänna ordningens nytta och dem som ville driva en högst kommersiell och progressiv politik med utgångspunkt från sina jordägarintressen — koncentration, inhägnader, förbättringar inom jordbruket. Jag har i detta sammanhang dragit nytta av en opublicerad uppsats av Eleanor Searle, "The Jack Cade Rebellion: Social Unrest in England 1450-1460". Beträffande parlamentets utveckling under denna period finns det många uppsatser och böcker av G R Elton och J E Neale.

¹⁰⁵ Se P Goubert, "The French Peasantry of the Seventeenth Century: A Regional Example", *Past and Presenty*, nr 10 (november 1956), s 75.

¹⁰⁶ För fallstudier över bondeägandets upplösning se särskilt Jean Jacquart, *La crise rurale en Ile-de-France 1550-1670*, Paris 1974; Marc Venard, *Bourgeois et paysans au XVIIe siècle: Recherche sur le rôle des bourgeois parisiens dans la vie agricole au sud de Paris au XVIIe siècle*, Paris 1957; samt P de Saint Jacob, "Mutations économiques et sociales dans les campagnes bourguignonnes a la fin du XVIe siècle", *Etudes Rurales*, I (1961), s 34-39.

45-50 procent av den odlade jorden fortfarande befann sig i bondeägo, ofta styckad i många tegar.¹⁰⁷ I England innehade motsvarande grupp vid denna tid inte mer än 25-30 procent av jorden.¹⁰⁸

Med utgångspunkt från den franska egendomsstrukturen är det knappast förvånande, att 1500- och 1600-talens växande befolkning, marknad och spannmålspriser inte ledde till några förbättringar inom jordbruket utan bara till en förnyelse av den gamla, malthusianska cirkeln av underutveckling. Med den styrka som bondeegendomen, stödd av sin utnyttjare staten hade, kunde godsägaren för det mesta inte dra nytta av de höjda priserna på jord och jordbruksprodukter, därför att detta vanligen förutsatte den svåra uppgiften att koncentrera jorden. Godsägarna slog därför in på den enda väg som stod öppen för dem, nämligen att försöka erhålla en allt större del av ett konstant eller till och med minskande produktionsresultat. På huvudgårdens jord, som vanligen bestod av små åtskilda tegar, framtvingade de korttidsarrenden med drakoniska villkor, avsedda att pressa ut de arrenderande bönderna med hjälp av höjda arrenden och sänkt försörjningsnivå genom att utnyttja den på grund av befolkningstrycket växande efterfrågan på gårdar. Detta minskade naturligtvis arrendatorernas förmåga att vidta förbättringar, eftersom de sällan hade några medel över till förbättringar sedan de betalat sitt arrende.¹⁰⁹ Kontrasten kunde inte vara mer slående till läget i England, där godsägarna uppnådde ökad jordränta genom att samarbete med sina arrendatorer om kapitalkrävande investeringar på de stora gårdarna och därmed åstadkom ett högre totalt utbud, istället för att helt enkelt, på arrendatorernas bekostnad, lägga beslag på en allt större del av en konstant eller sjunkande produktion.¹¹⁰, ¹¹¹. Samtidigt fortsatte alltså gårdsklyvningen på den sektor som utgjordes av fri bondejord. Också detta

¹⁰⁷ P Goubert, "Le paysan et la terre: siegneurie, tenure, exploitation", E Labrousse m fl (red), *Histoire économique et sociale de la France*, II, Paris 1970 s 135-39. "Det erkänns allmänt att de franska bönderna kunde äga ... så mycket som hälften av den franska jorden" (s 135).

¹⁰⁸ Se not 80 ovan.

¹⁰⁹ En god redogörelse för hur denna "utpressning" av arrendatorerna gick till och av dess ekonomiska följder ger L Merle i a a.

¹¹⁰ Märk Adam Smiths analoga observationer: "Räntan utgjorde förr en större andel av jordbrukets produkt än nu ... i takt med att utvecklingen går framåt minskar räntan i förhållande till jordens produkt, även om dess totala mängd ökar." *The Wealth of Nations* (red Edwin Cannan), New York 1937, s 318.

¹¹¹ Det är i detta sammanhang slående, att godsägarna även inom de relativt begränsade områden där stora, koncentrerade egendomar hade skapats i Frankrike, vanligen tillämpade samma "utpressningspolitik" gentemot sina stora arrendatorer, med följd att det även på de relativt få stora arrendegårdarna infördes ett högst begränsat antal förbättringar. Se J Jacquart, a a, s 289-91, 326-30 och särskilt s 747 f samt 756 f. Jfr även M Venard, a a, särskilt s 117 f. Det är oklart varför godsägarna intog denna hållning i stället för att anta det "engelska systemet" med samarbete mellan godsägare och arrendator. Men skälet kan åter tänkas vara förbundet med den allmänna egendomsstrukturen i Frankrike, vilken fortfarande starkt dominerades av bondeäggande, samtidigt som landet led av den allmänt stagnerande ekonomi som hängde samman med denna egendomsstruktur. I synnerhet gällde för jämförelsen med England, att det franska jordbruket förfogade över en stor reserv av jordbruksarbetare som saknade alternativa anställningsmöjligheter — dvs deras löner var mycket låga relativt sett — och detta upptradde naturligtvis arbetskraftsintensiva brukningsmetoder samt försummelse av kapitalkrävande och arbetskraftsbesparande teknik. I avsaknad av någon egentlig drivfjäder för att genom kapitalinvesteringar förbättra produktiviteten hos sin jord hade godsägaren inget skäl att avstå från att "utpressa", sin arrendator. Också i områden där stora, koncentrerade arrendegårdar dominerade stora delar av arealen, brukade de sålunda omges av ett hav av småbönder, som behövde låta sig anställas som daglönare för att få det hela att gå ihop. (Se J Jacquart, a a, s 332-48, särskilt s 341 och 348, och M Venard, a a, s 27-29). Det var inte bara så att böndernas starka ställning i förhållande till jorden tenderade att leda till en fortsatt uppklyvning (genom arvsskiften) och en snabb koncentration av bondebefolkningen till småegendomar. Kanske ännu viktigare var att denna massa av halv-bönder och halvproletärer i motsats till de engelska jordbruksarbetarna inte hade någonstans att ta vägen (ökad efterfrågan på jord innebar en press på lönerna), på grund av landets bristande ekonomiska utveckling i övrigt (industrin, städerna), vilket i sin tur var en följd av den etablerade, bondedominerade jordbruksstrukturen. Deras naturliga tendens att stanna på sina miniegendomar stärktes alltså av den ekonomiska nödvändigheten att göra detta. Sålunda upprättade bondejordbruket ännu en ond cirkel av efterblivenhet, som motverkade jordbrukskapitalismen, även där dess yttre former var närvarande (stora förenade ågor drivna av storarrendatorer med hjälp av lönearbetare).

minskade naturligtvis böndernas allmänna inkomstnivå, det överskott som fanns tillgängligt för en potentiell investering i jordbruket och de begränsade förhoppningarna om jordbruksförbättringar. Staten, som hjälpt bönderna att behålla sin jord, bidrog nu naturligtvis till att minska deras behållning av den, genom att med hjälp av höjda skatter konfiskera mycket av det som återstod av böndernas produktionsresultat.

Det är därför inte svårt att förstå det dystra ekonomiska utvecklingsmönster som denna klasstruktur påtvungade Frankrike. Det var inte bara så att den långsiktiga jordbruksproduktiviteten stagnerade, utan det fanns en därmed sammanhängande oförmåga att utveckla hemmamarknaden. Sålunda ledde ironiskt nog den fullständigaste friheten och egendomsrätten för lantbefolkningen till fattigdom och en självgenererande cirkel av efterblivenhet. I England var det just avsaknaden av sådana rättigheter som underlättade starten för en verklig ekonomisk utveckling.

* * *

Denna uppsats presenterades ursprungligen vid American Historical Associations årliga möte i december 1974. En tidigare version framlades vid det samhällsvetenskapliga seminariet vid Institute for Advanced Study i Princeton i april 1974. Jag vill tacka professorerna Franklin Mendels, T K Rabb Eleanor Searle och Lawrence Stone för den tid och möda de ägnat åt att kommentera och kritisera uppsatsen. Särskilt tack är jag skyldig Joel Singer för den stora hjälp han gett mig i form av både information och analys för min förståelse av den tyska utvecklingen.

Lästips

R. Brenner: [Bakom den ekonomiska oron](#) (2019)

Markus Christian Hansen: [Robert Brenner – Från feodalsamhället till kapitalismen](#)